

III. ДЯСНА И ЛЯВА РАДИКАЛИЗАЦИЯ

Концепциите за „ляво“ и „дясно“ в политиката са понятия, които се различават в различните страни, региони и исторически периоди¹⁸². Разграничението между десни и леви политически партии и движения в България се оформя в контекста на политическия модел на тоталитарен държавен социализъм в близкото минало. След мирната смяна на режима през 1989 г., понятията за лява и дясна политика се размениха¹⁸³. За разлика от тенденциите в Западна Европа и подобно на други централно и източноевропейски страни, дясното символизираше революционна промяна, демократични ценности, човешки и граждански права и свободи, и до известна степен защита на националния интерес, докато лявото означаваше консерватизъм, тоталитаризъм, запазване на статуквото и на руското господство¹⁸⁴.

В тази глава се разглеждат съвременните тенденции в областта на дясна и лява радикализация в България и се прави обзор на идеите, организационните форми, действащите лица, моделите на рекрутиране и първопричините за възникване на радикалните политически движения в страната. В доклада се определят и групите в риск от политическа радикализация в България¹⁸⁵.

1. ТЕНДЕНЦИИ В ОБЛАСТТА НА ДЯСНА РАДИКАЛИЗАЦИЯ

1.1. Контекст

За да се определи радикално дясното в България, трябва в самото начало да се открит някои теоретични и исторически въпроси. Най-напред трябва да се изясни разликата между патриотизъм и национализъм. Изследователите считат патриотизма и национализма за двете страни на

¹⁸² Bobbio, N. (1996) *Left and Right: the Significance of a Political Distinction*. Chicago: University of Chicago Press, с. 56, 58.

¹⁸³ Желев, Желю, Партиите и партийната система на прехода. 28.09.2011 г. Публикацията е достъпна в интернет на адрес: <http://novotovreme.bg/?cid=34&p=&id=3601>; Цеков, Н. Леви, десни, да вървим напред! *Deutsche Welle Bulgaria*, 30.10.2013 г.

¹⁸⁴ Желев, Желю, пак там.; Цеков, Н., пак там.; Petkova, M., Where Socialism Is a Dirty Word. *Al Jazeera Magazine*. June 2015.

¹⁸⁵ Анализът се основава на кабинетно проучване на български и чужди медии и академични източници, програмите на десни и леви групировки и движение и 7 полуструктурирани интервюта с експерти по дясна и лява радикализация и (бивши) десни и леви активисти в България, които предлагат поглед отвътре, включително за собствената си мотивация, и малко известни факти за изследваните групировки. С медиен мониторинг са идентифицирани въпроси и теми от голям обществен интерес, както и коментари за радикални политически групировки в страната. Проучването е проведено през май и юни 2015 г.

една и съща монета – потребността на индивида да „брани“ своето „чувство за себе си“¹⁸⁶. Отношението между двете се обяснява и по много други начини – със степента на идеологическа привързаност¹⁸⁷ или като морална или физическа нагласа¹⁸⁸. Джордж Оруел ги противопоставя от гледна точка на агресивни спрямо защитни нагласи¹⁸⁹. В България, макар двата термина да се използват като синоними, национализмът се счита по-скоро за политическото проявление на патриотизма¹⁹⁰.

Когато се разглеждат идеите на съвременните националисти, е трудно да се разположат по оста „ляво – дясно“, тъй като има идеи, които могат да бъдат причислени и към двете страни. Според изследователите обаче, макар национализмът да се среща в политическото пространство на лявото¹⁹¹, в националболшевиизма например, той е ключов елемент в идеологията на модерните консервативни формации¹⁹². Затова в настоящото изследване термините националистически, дясно и ултрадясно се използват като синоними. Трябва обаче да се отбележи, че има случаи на националистически организации в ляво, някои от които са асимилирани от Българската социалистическа партия през 90-те години на 20-ти век¹⁹³.

Десните или националистическите движения в България нямат толкова солидно историческо минало като политически формации, колкото патриотичните. След идването на комунистите на власт през 1944 г., всички националистически и патриотични политически или граждански организации са обявени за фашистки, разпуснати и забранени, а лидерите и активистите им са съдени, репресирани или просто са физически ликвидирани.

Преди Втората световна война в България съществуват два вида националистически движения – „елитарни“ и „общонародни“¹⁹⁴. Идеологиите им съответстват едновременно на европейския контекст и на популярната тогава тема за защитата на „националния интерес на България“. Националният интерес на България или съответствието между държавната територия и етническите територии е общонародна кауза, възникнала по време на Възраждането и придобила нови форми след Берлинския конгрес от 1878 г. и териториалните загуби след Балканските войни и Първата световна война. Елитарните организации често обединяват безпартийни дотогава високопоставени бизнесмени, университетски професори и висши офицери. Общонародните организации

¹⁸⁶ Например: Pury, J. (2004) *Encountering nationalism*. Oxford: Blackwell Publishing, с. 12.

¹⁸⁷ Savich, C. K. (2008) *Nationalism and War: Nationalism: Origins and Historical Evolution*, in: Serbianna.com

¹⁸⁸ Dalberg-Acton, J. (1862) *Nationality*, in: *The Home and Foreign Review*, July 1862.

¹⁸⁹ Orwell, G. (1945) *Notes on Nationalism*, in: *Polemic*. London, May 1945.

¹⁹⁰ Петканов, Н. (2015), Да запазим човечността, да се изправим срещу несправедливостта, *Без лого*, 27.05.2015 г.

¹⁹¹ Тодоров, А. (2012), *Крайната десница в България*. София: Фондация Фридрих Еберт, Бюро България, с. 5 и 7.

¹⁹² Тодоров, А. (2000), Дясно и национално, в: НИЕ: Списание за политика, история и култура, бр. 11-12, октомври-ноември 2000 г.

¹⁹³ Рагару, Н. (2010), Как така АТАКА?: Преоформянето на лицата на българския национализъм, В: *Преплетените времена на настоящето*. София: ИК КХ, 2010. с. 304.

¹⁹⁴ Тодоров (2012), с. 2.

са вдъхновени от нацисткото движение в Германия и италианския фашизъм. Те обаче не успяват да спечелят достатъчно подкрепа, за да се превърнат в значими политически сили. Според различни оценки най-популярната от тях – Съюз „Българска родна защита“ – наброява над 100 000 членове към 1930 г., а в Съюза на българските национални легиони членуват около 10 000 души¹⁹⁵. Изследователите не са единодушни дали тези организации могат да се считат за „пронацистки“¹⁹⁶, или за „патриотични“¹⁹⁷. През 1940 г. в България се прави опит да се институционализират общонародните движения с приемането на *Закон за организиране на българската младеж*, с който формално се основава младежката организация „Бранник“ по примера на „Хитлерова младеж“ (Hitler-Jugend) в Германия и „Балила“ на Националната фашистка партия в Италия (Opera Nazionale Balilla). „Бранник“ обаче остава бюрократична организация без значителна подкрепа.

В началото на посткомунистическия период след 1989 г. някои десни организации се опитват да възстановят структурите, съществували в началото на 20-ти век. Тъй като обаче структурите и идеите отпреди около 50 години не са вече актуални, а нови все още не са изкристализирали, те остават маргинални. Това възраждане може се разглежда като опит да се докаже правото на съществуване на традицията в ултранационалистическите движения, но с нови лидери и с неясни идеи. Неколцината крайнодесни лидери, успели да преживеят затворите и репресиите по времето на комунизма, като един от лидерите на Българските национални легиони Илия Минев, придобиват след 1990 г. статута на репресирани от комунистическия режим и поради това се вписват в новия демократичен процес като легитимни актьори¹⁹⁸.

Посткомунистическите десни националистически организации са доста маргинални и нетрайни. Маргинални са и ултрадесните възгледи в българския политически живот след 1990 г., макар в медиите и в политическия дискурс да се появява епизодично популистка, екстремистка и расистка реч. Освен това, по думите на проф. Николай Генов: „Парадоксално бе, че влиятелните националистски групи се състояха от членове и симпатизанти на лявата – поне по самоопределение – Българска комунистическа партия, преименувана през 1990 г. на Българска социалистическа партия (БСП)¹⁹⁹. Значима дясна партия или движение не съществува чак до 2005 г., когато ултрадясната популистка коалиция „Атака“ получава около 8 % от гласовете на изборите за Народно събрание. С влизането си в парламента, „Атака“ популяризира в обществения живот екстремисткия език на популизма и ксенофобията.

¹⁹⁵ Алтънков, Н. (2004), *Нарекоха ги фашисти: Легионери, отцепнаисиевци, ратници, бранници, родозащитници, кубратисти*. София: Тангра ТанНакРа ИК, ISBN 954994266X.

¹⁹⁶ Например в: Поппетров, Н. (съст.) (2009), *Социално наляво, национализъм — напред: Програмни и организационни документи на български авторитаристки националистически формации*. София: ИК Гутенберг.

¹⁹⁷ Алтънков (2004).

¹⁹⁸ Тодоров (2012), с. 4.

¹⁹⁹ Genov, N. (2010), *Radical Nationalism in Contemporary Bulgaria*. In: *Review of European Studies*, Vol. 2, No. 2; December 2010. [Радикалният национализъм в съвременна България, <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/07841.pdf>]

През 2015 г. в Народното събрание са представени две крайнодесни формации, които на практика си поделят доминирания по-рано от „Атака“ крайнодесен електорат. Това са самата партия „Атака“ и Патриотичният фронт – коалиция между Националния фронт за спасение на България (отцепила се от „Атака“ фракция) и възстановената през 90-те години Вътрешна македонска революционна организация (ВМРО), която има традиция като парламентарно представена партия чрез участието си в редица различни коалиции.

Публичната страна на ултранационалистическата сцена в България, а именно политическите партии, редовно получават внимание от медиите и анализаторите. Съществуват обаче и различни полуформални актьори, които остават скрити за широката общественост, освен ако някое свързано с тях скандално събитие не привлече медийно внимание. В следващия раздел са разгледани най-значимите формации в крайнодясното.

1.2. Организационни структури и действащи лица

Политически партии

Крайнодесни **политически партии** са онези образувания, които се стремят към постигане на промяна посредством участие в политическата система. Изследователи определят най-типичните им черти като: цялостно отричане на демокрацията, на индивидуалните свободи и на принципа на равенство и равни права, и замяната им с авторитарна система, основана на раса, етнически произход или религия²⁰⁰. В България крайнодесните възгледи на някои политически партии често са примесени с популизъм. Както пише Betz, идеологизираният радикален популизъм е все пак дясно явление, макар да се различава значително от традиционното крайнодясно. Макар това да не е подробно изследвано, то би могло да е една от причините извънпарламентарното традиционно крайнодясно да не подкрепя като цяло парламентарно представените крайнодесни партии. Последните обаче получават подкрепата на по-слабо идеологизирани крайнодесни футболни запалянковци и на неактивните избиратели с различни политически възгледи²⁰¹. Най-популярните от тези партии са „Атака“, Националният фронт за спасение на България, ВМРО, а традиционното дясно прави опит за излизане на парламентарната сцена чрез неуспешната Националистическа партия на България.

²⁰⁰ Smrčková, M. (2009), Comparison of Radical Right-Wing Parties in Bulgaria and Romania: The National Movement of Ataka and the Great Romania Party. In: *Central European Political Studies Review*, 1/XI/winter 2009, публикацията е достъпна в интернет на адрес: <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=360>

²⁰¹ De Waele, J. M. and B. Cholova (2011), Bulgaria: A Fertile Ground for Populism? In: *Slovak Journal of Political Science* (Slovenská politologická revue), issue: 1/2011, с. 25-54; Иванова, Е. (2007), Обобщени резултати от теренното изследване „Избирателят на „Атака“ – опит за портрет“, Нов български университет, <http://bgsociety.nbu.bg/data/00002.pdf>

Каре 2. Десни политически партии

„Атака“

История Партията се консолидира като коалиция от пет националистически групировки²⁰² малко преди парламентарните избори през 2005 г., когато изненадващо печели 8,14 % от гласовете. Този успех е последван от нов на президентските избори през 2006 г., когато лидерът Волен Сидеров взема 26 % от гласовете, благодарение на използваната популистка антикорупционна риторика. През 2007 г. трима членове на партията са избрани за евродепутати. Започвайки от 2006 г., поредица от хулигански прояви на членове на партията и лични конфликти²⁰³ довеждат до постепенното разпадане на коалицията²⁰⁴. Отцепили се от „Атака“ сформират различни политически образувания, сред които са Гражданското обединение за реална демокрация, Национал-демократичната партия и Националният фронт за спасение на България²⁰⁵. Последните две са понастоящем част от Патриотичния фронт, който към 2015 г. участва в управляващата коалиция в България.

„Атака“ притежава своя телевизия – „ТВ Алфа“, която има национално покритие и издава партиен вестник „Атака“.

Идеология Към момента на консолидирането си (2005 г.) „Атака“ обединява най-значимите националистически образувания, като използва агресивна антиромска и антитурска риторика, патриотични лозунги и противопоставяне на „национално“ и „чуждо“ – концепция, датираща от 1990-те²⁰⁶. Няколко са основните теми, които доминират идеологията на „Атака“: 1) виновни са малцинствата, 2) нужно е единство на нацията и силната

²⁰² Освен новосформираната партия, наречена „Атака“, коалицията включва Национално движение за спасение на Отееството (чийто лидер е ляв националист), Българска национално-патриотична партия, партия „Нова зора“ и Съюз на патриотичните сили „Защита“ (също оглавявана от ляв националист). Лидерът на коалицията Волен Сидеров, който става известен с антиправителствената си, антинатовска и антимащинствена риторика, е бивш журналист, бивш главен редактор през 90-те години на 20-ти век на първия български антикомунистически всекидневник „Демокрация“, а по-късно – водещ на авторско телевизионно предаване и автор на поредица книги за „юдеомасонския световен заговор“, сред които: Сидеров, В. (2002), Бумерангът на злото. София: Жарава; Сидеров, В. (2004), Властта на Мамона, София: Бумеранг БГ.

²⁰³ Пример е пътният инцидент на магистрала „Тракия“ с участието на Волен Сидеров, определян от него като атентат, при който шофьорът на Сидеров извършва побой. Депутатът от „Атака“ Павел Чернев свидетелства отначало, че е бил в колата със Сидеров. По-късно обаче той обвинява Сидеров, че го е накарал да излъже, за да прикрият шофьора му, който има условна присъда. Случаят води до разделение в партията, а Чернев се отцепва. За повече информация вж: „Атака“ пред разпад, в. Сега, 18.04.2006 г.

²⁰⁴ Членовете на коалицията започват да оттеглят доверието си от Сидеров, подозирайки го, че използва политическата си позиция в своя полза и в свой интерес (според интервю с участвал в тези събития активист на националистическа организация).

²⁰⁵ Лидер на първата формация е бившият депутат на „Атака“ Слави Бинев, на втората – бившата спътница на Сидеров Капка Георгиева, а на третата – Валери Симеонов.

²⁰⁶ Тодоров (2012). Според същия автор тъкмо това недоверие към международни институции като ЕС, НАТО, МВФ и СБ може да обясни донякъде присъствието в коалицията на свързани с БСП леви националисти като Националното движение за спасение на Отееството и Съюза на патриотичните сили „Защита“.

Каре 2. Десни политически партии (Продължение)

държава и 3) чуждите сили и влияния са вредни за България²⁰⁷. Като определя тези основни теми, Рагару²⁰⁸ добавя, че целта на партията във вътрешнополитически аспект е да еманципира страната от малцинствата, а в областта на външната политика – прекратяване на българската зависимост от международната общност. След като повечето от видните личности в „Атака“ започват да я напускат, в политическия ѝ дискурс се наблюдава промяна. Антималцинственият и националистически дискурс от ранния ѝ период преминава в силно проруска и антисистемна риторика, включително агитация за присъединяване на България към Евразийския съюз²⁰⁹. Освен това след 2007 г. „Атака“ все повече се фокусира върху социални теми, а посланията ѝ придобиват левичарско звучене. Смята се, че наред с проруския си дискурс, партията има за цел да привлече левите необолшевишки избиратели²¹⁰.

Национален фронт за спасение на България (НФСБ)

История НФСБ се създава като отцепила се от „Атака“ формация след личен конфликт между лидерите на двете партии. На парламентарните избори през октомври 2014 г. НФСБ участва в коалицията Патриотичен фронт заедно с ВМРО и печели 19 депутатски места (повече от съперника си „Атака“, която печели 11 места). Подобно на „Атака“, НФСБ притежава своя телевизия, която обаче не е с национален ефирен обхват²¹¹ и издава вестник „Десант“.

Идеология Идеологията на НФСБ се основава на националистическа риторика. Сред заявените ѝ цели са здрава, богата и силна нация, възраждане, съхраняване и утвърждаване на българската самобитност, култура, традиции и език, подкрепа и издигане на източното православие²¹². Макар че публикуваната през 2014 г. политическа програма на НФСБ²¹³ е по-умерена от тази на „Атака“, водещи политолози вярват, че партията се стреми към разрушаване на демократичния ред²¹⁴. Някои от предложенията в

²⁰⁷ Тодоров (2012), с. 8.

²⁰⁸ 20 точки на партия Атака, http://www.ataka.bg/index.php?option=com_content&task=view&id=13&Itemid=51, Рагару, Н. (2010), Как така АТАКА?: Преоформянето на лицата на българския национализъм. В: *Преплетените времена на настоящето*. София: ИК КХ, 2010. с. 288. В една от точките например се настоява, че данъците и доходите в България трябва да бъдат съобразени с възможностите и нуждите на българското население, а не с изискванията на МВФ и Световната Банка.

²⁰⁹ Кристиан Димитров – Дневен Ред – „Трябва да минем към Евразийския съюз“. ТВAlfa – Атака, 07.04.2014 г., <http://vbox7.com/play:d5190b1794>.

²¹⁰ Ghodsee, K. (2008), Left Wing, Right Wing, Everything: Xenophobia, Neo-totalitarianism, and Populist Politics in Bulgaria. In: *Problems of Post-Communism*, May/June 2008, http://scholar.harvard.edu/files/kristenghodsee/files/left_wing_right_wing.pdf

²¹¹ Разпространява се от кабелните оператори в София и в Източна България.

²¹² Интернет страницата на НФСБ на адрес: <http://www.nfsb.bg/targets.php>

²¹³ Интернет страницата на НФСБ, Основни задачи на правителството на националното спасение, http://nfsb.bg/programa_2014.php

²¹⁴ Тодоров, А. (2014), НФСБ или защо са persona non grata в едно бъдещо правителство?, Блог на Антоний Тодоров, <https://antonytodorov.wordpress.com/2014/10/31>

Каре 2. Десни политически партии (Продължение)

програмата са открито насочени към социална и политическа изолация на членове на ромската и други малцинствени общности: 1) обвързване изплащането на помощи и детски надбавки за повече от 2 деца с образователния статус на родителите и възможността им за социална адаптация; 2) въвеждане на изпит по български език за всички деца, навършили 6 години и в случай на недобро владение – ускореното му изучаване в предучилищни паралелки за сметка на родителите; 3) въвеждане на допълнителен данък върху чуждестранните произведения на културата, за да се стимулира производството на фолклор, музика, български филми, сериали, спектакли и др.; 4) осигуряване правото на българските граждани да използват оръжие в защита на своя живот, здраве и собственост като най-евтиния за държавата начин да се пресече битовата престъпност.

Българският хелзински комитет подава жалба до Апелативна прокуратура – София срещу програмата на НФСБ и ВМРО за проповядване и подбуждане към дискриминация, насилие и омраза към ромското население. Тя обаче е отхвърлена с мотив, че политическите програми призовават по-скоро към интеграция и спазване на закона²¹⁵.

Вътрешна македонска революционна организация (ВМРО)

История ВМРО е втората националистическа партия в Патриотичния фронт. Името ѝ е заимствано от паравоенна организация, създадена през 1893 г., за да способства за териториалното единство на България и Македония в контекста на разпадащата се по онова време Османска империя. През 1989 г. се създава партия със същото име (с различни фракции като ВМРО-БДД, ВМРО-БНД и ВМРО-СМД), която печели популярност и влияние в югозападната част на страната и сред определени младежки среди. Възстановената ВМРО не съумява обаче да се утвърди като стабилна и влиятелна политическа сила²¹⁶, което може да се обясни донякъде с участието ѝ в съмнителни коалиции като привидно центристката коалиция „България без цензура“ през 2014 г. Друга възможна причина е принадлежността на дългогодишния лидер на ВМРО Александър Каракачанов към службите за сигурност на комунистическия режим²¹⁷. Това е основната причина за недоверието, което изпитват към него националисти и крайнодесни активисти.

Идеология ВМРО си служи с мощна националистическа идеология, построена върху антиромска, антитурска, антиимигрантска и антиислямска риторика. Малцинствата, чужденците и ислямът се сочат като застрашаващи българската нация и държава. Партията се определя като застъпник за силна и просперираща държава и за пазител на националните права на историческите български общности и на българската културна идентичност на Балканите и по света²¹⁸.

²¹⁵ БХК разочарован от отказа на прокуратурата да се заеме с НФСБ и ВМРО, News.bg, 02.09.2014, http://news.ibox.bg/news/id_1729623115

²¹⁶ Genov (2010).

²¹⁷ Христов, Х. (2011), Досиетата на кандидат-президентите: Красимир Каракачанов, <http://desebg.com/2011-01-06-11-34-32/443-2011-10-20-15-26-05>

²¹⁸ Интернет страницата на ВМРО на адрес: www.vmro.bg

Каре 2. Десни политически партии (Продължение)

Националистическа партия на България (НПБ)

История Партията е основана на 9 ноември 2013 г. от 10 организации, между които местни секции на международната неонацистка мрежа „Кръв и чест“, „Национална съпротива“, Българска национално-радикална партия и сдружение „Офанзива“ на футболните агитки. В нея влизат също партия „Свобода“ на бившия член на „Атака“ Павел Чернев и няколко бивши членове на Български национален съюз (БНС). Създаването на партията е посрещнато със силна обществена съпротива. Българският хелзинкски комитет и група от 112 общественици призовават Главния прокурор да застъпи пред съда отрицателно становище за регистрацията на партията. Посочва се, че такава регистрация би представлявала нарушение на Конституцията. В крайна сметка партията изтегля документите си за регистрация от Софийски градски съд и не е регистрирана²¹⁹. Крайнодесните активисти я атакуват заради „избора ѝ на погрешна тактика“ с използване на радикален и популистски език, което би попречило на успеха ѝ в бъдеще, дори ако бе получила официална регистрация²²⁰.

Идеология Програмата от 21 точки използва силен националистически и авторитарен дискурс. Сред някои от предложените политики са противодействие на битовата и малцинствената престъпност, „смазване на циганския терор с железен юмрук“, забрана на всички „антибългарски организации като Български хелзинкски комитет, „Отворено общество“ и производните им“, забрана на всички етнически партии в страната, „разбиване и забрана“ на всички „сепаратистки групи на територията на България“, приемане на нов конституционен модел с президентска република, мажоритарни избори и задължително гласуване, както и провеждането на референдум за оставането на България в ЕС и НАТО.

Електорален профил

След появата си на политическата сцена, въпреки идейната си непоследователност²²¹, „Атака“ запазва електоралната си подкрепа относително стабилна (с постепенно нарастване до 2009 г., измерено в абсолютен брой гласове)²²². Това продължава до 2014 г., когато на изборите се явява Патриотичният фронт и получава по-широка подкрепа като по-умерено на-

²¹⁹ Български хелзинкски комитет (2014), Съдът не регистрира Националистическата партия на България, 8 май 2014 г., <http://www.bghelsinki.org/bg/novini/press/single/sdt-ne-registrirana-nationalisticheskata-partiya-na-blgariya/#>

²²⁰ Интервюта с активисти на десни организации, проведени на 10 и 19 май 2015 г.

²²¹ През 1991 г. в статия за всекидневника „Демокрация“ Волен Сидеров пише: „А там, където е стъпил ботушът на Альоша, друго, освен робство, хората не са узнавали“; Сидеров, В. (1991), Да освободим Альоша от наряд, в: Демокрация, 04.03.1991, с. 1. Противоположно становище се среща в: Гюзелев, Г. (2015), Сидеров от Москва: Който е тръгнал срещу Русия, свършва като Наполеон и Хитлер, в: Национален информационен портал АТАКА (www.vestnikataka.bg), 09.05.2015 г.

²²² Старидолска, Е. (2013), Избори 2013: „Атака“: Най-важното от кампанията и обещанията на партията за парламентарния вот, в: „Капитал“, 24.04.2013 г.

ционалистическа парламентарна коалиция. От гледна точка на действителното присъствие на партийни прояви, повечето от акциите на „Атака“ като белязаните с насилие протести срещу високоговорителите на софийската джамия „Баня Баши“²²³ или против санкциите на ЕС срещу Русия успяват да мобилизират многобройна подкрепа. Предвид кратката история на политическа партия НФСБ и локализираното ѝ влияние в Източна България, тя не получава подкрепа от активистите на националистическите формации. Счита се, че не е в състояние да мобилизира привърженици на публични прояви в подкрепа на своите политики. Не е такъв случаят обаче с коалиционния им партньор ВМРО, която все още генерира подкрепа с авторитета на името си²²⁴.

След изненадващия успех на „Атака“ през 2005 г., редица проучвания се опитват да определят отличителните черти на нейните избиратели и мотивите за подкрепата им²²⁵. Политолози обясняват популярността на „Атака“ с протестния вот и определят привържениците ѝ като „унижените и оскърбените“²²⁶. Вотът за „Атака“ често се обяснява като протеста на хората, у които има натрупана агресия, но им липсва критично мислене и поради това представляват благодатна почва за популистки лозунги. Наследеното от тоталитарния период дуалистично представяне на личностите и социалните групи като „добри“ и „лоши“ допринася за склонността на дясното да анатемосва всеки „различен“, било с различен етнически произход, сексуална ориентация, или с някаква друга другост²²⁷. Иванова²²⁸ класифицира избирателите на „Атака“ в следните категории: „биографични комунисти“ или разочаровани симпатизанти на БСП, „биографични националисти“ или потомци на преселените през 20-те години на 20-ти век българи – бежанци от Македония и Беломорска Тракия, чиято непоносимост към турците и мюсюлманите като цяло е възпитавана с поколения, и „средна ръка хора“, които се усещат измамани, ошетени, обидени, „прецакани“, не получили онова, което им се полага по заслуги. Нито едно от посочените изследвания обаче не представя категорична картина на електоралния профил на „Атака“. Това са хора с различен социален и образователен статус, от различни възрастови групи (преобладават от 41 до 50-годишните)²²⁹, които живеят предимно в областните градове и в София (общо 60 %)²³⁰. Възможно е също да са

²²³ Климентиевна, К. (2012), „Атака“ пак протестира срещу шума от софийската джамия, в. Дневник, 14.06.2012 г.

²²⁴ Методиева, Ю. (2015), Вашингтон 5 мобилизира ултраси и рокери?, в. Marginalia, 08.06.2015 г.

²²⁵ Иванова (2007); Рагару, Н. (2010), Как така АТАКА?: Преоформянето на лицата на българския национализъм. В: Преплетените времена на настоящето. София: ИК КХ, 2010; Cholova, V. (2013) Anti-Establishment Reform Parties in Bulgaria: A Decade of Dominant Populist Rhetoric, CEVIPOL, Université libre de Bruxelles, ECPR General Conference in Bordeaux, 4-7 September 2013; Raгару, N. (2011) Voting for Xenophobic Party “Ataka” in Bulgaria. Reshaping Symbolic Boundaries after Socialism, In: Euxeinos 2 (2011); Smrčková, M. (2009) Comparison of Radical Right-Wing Parties in Bulgaria and Romania: The National Movement of Ataka and the Great Romania Party. In: Central European Political Studies Review, 1/XI/winter 2009.

²²⁶ Русева, Л. (2007), Опитомяването на „Атака“. в: Тема, бр. 41 (312), 15-21.10.2007.

²²⁷ Томова, И. (2015), Образът на ромите в шест електронни медии. Integro Association, с. 7.

²²⁸ Иванова (2007), с. 7.

²²⁹ Рагару (2010), с. 312.

²³⁰ Пак там.

склонни към „кризисно-реактивен“ национализъм²³¹ в отговор на конкретни инциденти като антиромските протести в Катуница, Гърмен и в софийския квартал Орландовци през 2015 г. Ghodsee²³² предполага, че откритието на „Атака“ от 2005 г. е, че дясната риторика е в състояние да въодушеви апатични иначе хора да отидат до изборителните урни.

Електоратът на другите националистически партии не е предмет на задълбочено изследване, тъй като според социолозите²³³ те отнемат от електоралната подкрепа за партия „Атака“ от 2005 г.

Данните в Приложението показват, че след влизането на „Атака“ в Народното събрание през 2005 г., относително постоянен дял от електората на националистическите партии се разпределя между участващите играчи в съответните избори. По-ниските проценти в изборите за членове на Европейския парламент през 2014 г. се дължат на по-ниската изборителна активност (35,8 %).

Много по-малко на брой са крайнодесните активисти, които подкрепят и гласуват за горните партии. Това са по-скоро слабо идеологизирани индивиди, като футболните запаянковци.

Извънпарламентарни формации

Непредставените в парламента националистически организации са три категории: скинхедс-банди, участващи в спонтанни нападения над представители на малцинствата или над чужденци, често без конкретна идейна база, ултрадесни организации на основата на общи интереси като музика, футбол, спорт, история, религиозни възгледи или крайни идеи и отделни пасивни лица, които са изборители на ултрадесни политически партии. Строго разграничение между трите категории крайнодесни групи не е възможно, тъй като в зависимост от интересите си членовете им обикновено са част от повече от една група. Освен това тези групи често се сливат, а актьорите преминават от една в друга.

Привържениците на крайнодесни идеологии обикновено се сдружават на базата на субкултура – предпочитания към даден футболен отбор или музика, по-специално Ой! (Oi), раг и „националсоциалистически блек метъл“²³⁴. Друга възможност е членството в скинарска или друга неформална група. Конкретни форми на привличане на хора няма. Един от респондентите описва процеса на набиране на членове като „самовъзпроизвеждаща се система“ – момчетата на възраст между 12 и 16 години започват сами да намират за привлекателни неонацистките идеи, знаци, символика

²³¹ Термин използван в: Kiossev, A. and Kabakchieva, P. (2008), The Privatization of Nationalism(s). Reported at the 38th World Congress of the International Institute of Sociology, Budapest, June 2008, <http://www.seal-sofia.org/en/projects/completed/FCN/>

²³² Ghodsee (2008).

²³³ Например: Politikata.net, „Първан Симеонов: „Патриотичен фронт“ взима гласове от ББЦ и Атака“, 15.08.2014 г.

²³⁴ Някои от националсоциалистическите блек метъл групи са Паганблут, Ариан Арт (Aryan Art), Родна защита.

и поведение и започват да ги възпроизвеждат²³⁵. Така започват да посещават футболни мачове, концерти или просто се сблизават с по-възрастни активисти. Младежите изглежда са привлечени в по-голяма степен от усещането за групова принадлежност, отколкото от самата идеология²³⁶. На този ранен етап младежите четат националистическа литература или по-често посещават крайнодесни сайтове (включително такива, базирани на мистификации и „алтернативна история“). Започват да носят дрехи от марки, възприемани като популярни сред неонацистките групировки – „Лонсдейл“ (Lonsdale), „Фред Пери“ (Fred Perry), „Хейткрайм“ (Hatecrime) и „Трабълмейкър“ (Troublemaker) с екстремистки символи като свастики, „SS“, келтския кръст или „Бяла гордост“ (White Pride)²³⁷, често без да разбират значението им. Младежите, които стават членове на крайнодясна група, понякога преминават през период на разпознаване и са подлагани на ритуал или акт на инициация (ритуално приемане, посвещаване или „кръщаване“). В тези ритуали често има насилие, а с извършването или изтърпяването на насилие новопосветеният кандидат-член (няма данни в тези групи да членуват момичета)²³⁸ трябва да докаже своята лоялност, смелост, издръжливост и твърдост. На този ранен етап ултрадесните активисти се събират на футболни мачове, на концерти или просто излизат заедно. Тези групи често консумират алкохол, вземат наркотици и извършват произволни актове на насилие. Насилствените действия може да са провокирани от среща с лице от различен етнос или с различна сексуална ориентация, с членове на вражеска футболна агитка, симпатизанти на друг стил в музиката или хора с различни политически възгледи²³⁹. Такова поведение бе разкритикувано от интервюираните активисти като неприемливо и накърняващо престижа на националистите в България. С времето тези младежи стават членове на една, а често и на няколко крайнодесни групировки. Когато навършат 30-годишна възраст, те могат да се присъединят към криминалния контингент, постепенно да преустановят участието си, ако успеят да си намерят работа или да създадат семейство, или пък да станат членове на някоя от националистическите политически партии.

²³⁵ Интервю с бивш десен активист, проведено на 22 май 2015 г.

²³⁶ Петков, П. (2014), Футболните агитки в България: екстремизъм, идентификация, принадлежност и разпознаване: Афтореферат на дисертационен труд за присъждане на научна и образователна степен „доктор“ по специалност „социология“. Благоевград: ЮЗУ Неофит Рилски.

²³⁷ Централна комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетни към Министерския съвет. (2011 г.) Ръководство за разпознаване, идентификация, и корекционно-възпитателна работа с ненавършили пълнолетие лица, споделящи идеи или принадлежащи към организации с екстремистки или радикален характер. София, 2011 г.

²³⁸ Никой от интервюираните активисти или експерти не съобщава за момичета активисти. Въпреки че се споменава за участие на момичета в групите, те по-скоро съпровождат членовете, а не са равни на тях. В блога на „Стрейт едж“ (Straight Edge) България е публикуван Кодекс за момичета: <http://straight-edge-bulgaria.blogspot.bg/2015/02/blog-post.html>. В него момичетата се призовават винаги да подкрепят избраница си, да се придържат към естествената си красота, да не допускат „расово смешение“ и т.н.

²³⁹ Съществуват редица примери за такива екстремистки набези. През 2008 г. 26-годишен мъж е пребит до смърт, защото „изглежда гей“, от двама души съответно на 20 и на 19 години, които „искали да изчистят парка от гейове“. Случаят е разказан в публикацията: Георгиева, Б. (2010), Убили студент, за да чистят Борисовата градина от гейове, в. 24 часа, 04.06.2010 г.

Каре 3. Извънпарламентарни десни формации

Скинхед банди

Тези групи са по-слабо идеологизирани скинхед банди от младежи във възрастовата група от 16 до 24 години, които често се събират за употреба на алкохол и наркотици (понякога към тях се присъединяват и момчета на не повече от 12 години)²⁴⁰. Те се сочат като извършители на спонтанни нападения или тормоз на роми или на хора, които им приличат на чужденци или гейове. За тях насилието, подбудено от злоупотреба с наркотични вещества или от латентна агресия, често е самоцелно и няма нищо общо с идеология. Такива групи възприемат актовете си на насилие като форма на отмъщение срещу етническите малцинства и мигрантите заради предполагаемата им престъпна дейност, а нападенията или тормозът често се извършват в средства на обществения транспорт. Представата им за ромите е, че всички са мързеливи, не искат да работят и се препитават от детските добавки и от кражби. Подобна е представата им и за мигрантите. Обвиняват ги, че щом пристигнат в България, не могат да си намерят работа и затова започват да крадат, за да се препитават. Членската маса на тези банди е съчетание от ултрадесни футболни фенове, скинхедс и отделни индивиди. Останалите активни след навършване на зряла възраст или се отказват, или се вливат в някоя от представените по-долу ултрадесни организации. Някои стават част от престъпния свят²⁴¹.

Ултрадесни организации: Български национален съюз (БНС)

БНС²⁴² е една от най-стабилните националистически организации в България. Учредена е през 2001 г. и за 15 години създава своя организационна структура и набор от етноцентристки идеи за икономическото, социалното и политическото развитие на България²⁴³. Организацията провежда чествания и възпоменания на исторически събития и личности, протести и призови за действие (като протестите срещу шествието „София прайд“, антимонополните протести от февруари 2013 г.), спортни прояви и лагери²⁴⁴, развива социална дейност (като поддръжка на националистки паметници, дарения на храни за хора в неравностойно социално положение) и културно-образователни дейности²⁴⁵. През 2005 г. БНС е част от коалицията „Атака“. След като напуска коалицията през 2007 г., БНС създава своя собствена политическа структура, наречена „Гвардия“. По същото време организацията сформира своя „Национална гвардия“, която да патрулира и защитава българите от ромски набези²⁴⁶. Активист на БНС признава, че тези доброволчески групи за поддържане на обществения ред и дисциплина (vigilante groups) са сформирани с популистка цел за демонстрация на принадлежност към групировка с конкретни възгледи и без да се търси реален ефект.

²⁴⁰ Интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи, проведено на 24 юни 2015 г.

²⁴¹ Пак там.

²⁴² <http://bgns.net/>

²⁴³ Дълго време Съюзът е известен с лидера си Боян Станков-Расате, оттегил се през 2010 г. Боян Станков е лидер от популистки тип, наподобяващ Волен Сидеров.

²⁴⁴ БНС има своя спортна организация: http://so.bgns.net/component/option,com_frontpage/Itemid,1/

²⁴⁵ Интервю с десен активист.

²⁴⁶ Христов, Н. (2007), Прокуратурата ще провери Националната гвардия на Расате, *Дарикнюз*, 21.08.2007 г., http://dariknews.bg/view_article.php?article_id=172989

Каре 3. Извънпарламентарни десни формации (Продължение)

Желаният ефект е униформите на патрулиращите доброволци с пришито на ръкава лого на БНС да са разпознаваеми от широката общественост. Инициатор на популистката акция е Боян Станков-Расате по подражание на стратегията на Волен Сидеров²⁴⁷.

БНС поддържа близки отношения с националистки активисти в Германия и в страните от Балканите. Съюзът прави опит за официална регистрация на политическа партия, но регистрацията е отказана от съда. След като напуска БНС, Боян Станков-Расате се опитва да възроди регистрираната през 1990 г. политическа партия с подобно име – „Български национален съюз – Нова демокрация“, за да я използва за участие в предсрочните парламентарни избори на 5 октомври 2014 г.²⁴⁸ БНС официално отрича съпричастие с тази регистрация²⁴⁹. След напускането на Расате през 2010 г., опитите на БНС за регистриране на партия са преустановени и сега съюзът остава младежко движение. Освен това оттогава членската му маса силно е намаляла²⁵⁰.

БНС стартира неотдавна своя проект „Родобран“²⁵¹ (*родобран* е дума, съставена от *род* и *отбрана*, бран). Целта на проекта е популяризиране на българската история и на исторически личности, загубили живота си за българския национален идеал, за да бъдат те осъвременени. „Родобран“ лансира своя „патриотична, национална линия дрехи, с уникален дизайн и визия“ и с патриотични надписи.

Ултрадесни организации: „Кръв и чест“

„Кръв и чест“ е разделена на две враждуващи неформални организации. Едната от тях е Комбат 18 (С18). Базирана е в София, а в нея членуват ултранационалисти от софийските футболни агитки. Обединява членове на неформалните групи, които от края на 1980-те и началото на 1990-те години се срещат в района на култовото софийско заведение „Кравай“. Официално признат член на международната организация „Кръв и чест“ (Blood and Honour) е втората група, базирана в Пловдив. Основният ѝ членски състав се състои от приблизително 200 души, но те могат да мобилизират повече активисти²⁵². По думите на ултрадесен активист тези организации само поддържат един затворен клуб, където понякога се срещат, а понякога организират шествия и концерти. Основната разлика между двете организации е, че първата е доминирана от футболни хулигани²⁵³.

Ултрадесни организации: „Национална съпротива“

„Национална съпротива“ е неформална организация на националисти, създадена през 2010 – 2011 г., за да обедини националисти от всички групировки. Неин прототип е немската *Nationaler Widerstand*. Твърдото ядро от поддръжници е от около 100 души, които са предимно скинхед

²⁴⁷ Интервю с активист на ултрадясна група.

²⁴⁸ Първанов, К. (2009), Новият шифър на Расате, в. Тема, бр. 18 (393), 11-17.05.2009 г.

²⁴⁹ Български национален съюз няма нищо общо с партия „БНС – Нова демокрация“, публикация на интернет страницата на БНС на адрес: <http://bgns.net>

²⁵⁰ Интервю с десен активист.

²⁵¹ <http://www.rodobran.com/>

²⁵² Интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи.

²⁵³ Интервю с десен активист.

Каре 3. Извънпарламентарни десни формации (Продължение)

младежи и крайнодесни футболни запаянковци. Движението взема редовно участие в някои прояви като ежегодното възпоменателно факелно шествие на крайнодесните националистически формации „Луков марш“²⁵⁴ и шествия с настоявания за „решаване на циганския въпрос“²⁵⁵. Има данни за два извънсофийски клона на движението – един в Перник – „Национална съпротива – дивизия Перник“ – и един в Пловдив. На 18 ноември 2013 г. „Национална съпротива – дивизия Перник“ организира протестно шествие заради плановете за заселване на бежанци в общината²⁵⁶. Организацията подкрепя и по-широка кампания срещу мигрантите²⁵⁷. „Национална съпротива“ е сред основателите на Националистическата партия на България. Към 2015 г. тя е една от най-активните крайнодесни групировки в България.

Ултрадесни организации: Движение „Стрейт едж“ (Straight Edge)

В България движението „Стрейт едж“ е основано през 2012 – 2013 г. от бившия активист на БНС и „Кръв и чест“ Николай Йовев. Базирана е в Благоевград и наподобява няколко европейски движения от 1990-те години като „Хамерскинс“ (Hammerskins). „Стрейт едж България“ популяризира сред младите хора националистки ценности и живот без алкохол и наркотици. Дейността му се състои почти изцяло от работата на неговия основател. Един от респондентите определя движението като открито за сътрудничество с всички проактивни националисти в България²⁵⁸.

Отделни индивиди

Това са обикновено неактивни избиратели на ултрадесните политически партии. Десни активисти ги описват като „забравени хора от селата и малките градчета с предимно левичарски политически възгледи“²⁵⁹. Социалното неравенство и разочарованието от българската политическа система са сред факторите, подклаждащи национализма им и провокиращи радикализация и агресия.

Връзки между политическите партии и извънпарламентарните актьори

Интересен е въпросът за връзката между политическите партии и неформалните структури. ВМРО и „Атака“ се радват на известна подкрепа от неформалните групи на футболни запаянковци и мотористки клубове (ако такова разграничение изобщо е възможно). Партия НФСБ (появила се последна на политическата сцена и произлизаща от регион извън София, но пък

²⁵⁴ Ежегодната проява на националистите в България в памет на генерал Христо Луков (1888 – 1943), ръководител на Съюза на българските национални легиони, оценяван противоречиво и считан за една от най-видните личности от миналото, повлияни от националсоциализма и фашизма.

²⁵⁵ *Offnews.bg*, Шествието: Над 100 искат решаване на „циганския въпрос“ (снимки), 21.10.2012 г.

²⁵⁶ „Национална съпротива – дивизия Перник“ и Националистическа партия на България организираха вчера в Перник шествие срещу бежанците, в. *Сера*, бр. 4846 (269) 18.11.2013 г.

²⁵⁷ „Листовки срещу бежанците налепиха в Перник“, <http://www.zapernik.com/>, 7.11.2013 г.

²⁵⁸ Интервю с десен активист.

²⁵⁹ Интервю с десен активист.

ползваща се с най-висока електорална подкрепа измежду трите партии) по принцип няма преки отношения с извънпарламентарните групировки, освен в Бургас, където партията е учредена²⁶⁰.

Националистическите организации, както и неонацистките футболни агитки, категорично се разграничават от националистическите политически партии, а именно „Атака“ и Патриотичния фронт, с твърдения, че техният популизъм е насочен към „лесен за привличане електорат“. Те вярват, че като мобилизират такава подкрепа, тези партии използват влиянието си, за да обслужват чужди интереси (на други политически партии или на определени бизнес среди) в замяна за лична финансова облага. Друга причина за това дистанциране е принадлежността на някои от партийните лидери към службите за сигурност на комунистическия режим²⁶¹. Такава принадлежност се потвърждава и от изследването на Рагару²⁶², която отбелязва, че мрежите от служители на бившата държавна сигурност и политически обръщеници са източникът за политически лидери на „Атака“.

Съществува характерна особеност в **териториалното разпространение** и присъствие на ултрадесните групировки. Техните позиции са традиционно силни в София и Пловдив. Освен в тези два града, активни групи има и в Перник и Благоевград. По-слабо присъствие на националистически групировки, свързани най-вече с местните футболни клубове, се наблюдава и в Северна България в градовете Добрич, Плевен, Варна, Видин и Враца. Влиянието на НФСБ сред ултрадесните групировки в Бургас все още не е изследвано. Поддръжниците на крайнодесни идеи в други части на България са или малко, или са изолирани, или членуват в местните клонове на някоя от посочените по-горе групировки.

1.3. Идеи и идеология

Идеите на крайнодесните групировки в България са фрагментирани и разнородни. В този раздел са очертани някои от най-общите им характеристики и се прави опит за свързването им с изброените по-горе актьори.

Като цяло активистите на повечето ултранационалистически формации в България се самоопределят като „патриоти“ или „националисти“. Тъй като каузата на предшествениците им отпреди 1944 г. – осъществяване на „националния интерес на България“ чрез присъединяване на населените с етнически българи земи – след 1990 г. вече не е актуална, в началото на 1990-те години те наблягат на антикомунистическите си възгледи и постепенно формират система от идеи относно икономическото и политическо развитие на страната, основани на етноцентризъм и подкрепени със смесица от митология, история, нацизъм и патриотизъм.

²⁶⁰ Методиева (2015).

²⁶¹ Интервюта с десни активисти.

²⁶² Рагару (2010), с. 300.

Национализъм

Идеите, споделяни от националистическите организации и политически партии в България, са по-умерени от неонацистката идеология, съответна на тенденциите, описани от Минкенберг²⁶³. Най-общо те вярват, че национализмът е политически акт, с който трябва да се осигури „нормалното развитие на местното население“, за да запази то традициите си и да развива своята култура и социален статус²⁶⁴. Идеологията им е по-скоро социална и прокламира, че протекционизмът (субсидирането) на селското стопанство и индустриалното производство на страната ще доведат до икономически растеж²⁶⁵. Интервюираните активисти на националистически организации категорично се дистанцират от призивите за геноцид над други раси, етнически групи, изповедания или хора с различна сексуална ориентация. Според тях такава риторика, използвана от по-млади поддръжници и от популистките националистически партии, води до негативната представа на обществото за националистическата идея. Вместо това те залагат на етноцентризма в икономическата и социалната сфера. Тази идеология е подкрепена с твърдението, че България е еднородна държава. В съответствие с тенденциите в Европа, социалните и икономически разделения се пречупват през етническа и културна призма²⁶⁶.

Националистическите партии декларират в официалните си документи, че законът трябва да се прилага еднакво за всички националности и етнически групи²⁶⁷. По-слабо идеологизираните групировки, като скинхед групите и ултрадесните футболни фенове, напротив, считат омразата и агресията си спрямо хора от друг етнически произход, с друга религиозна принадлежност или с различна сексуална ориентация за най-висша проява на българския патриотизъм²⁶⁸.

Типичната **нацистка и неонацистка** доктрина се среща сред младите привърженици, които са по-крайни във възгледите си. Това обикновено са по-слабо идеологизирани улични банди, които, по думите на „по-старите“ националисти, не всякога разбират смисъла на националистическите идеи²⁶⁹. Тъй като повечето от тях са самоуки в крайнодесните идеи, често ги интерпретират по свой начин. Това нерядко води до агресия срещу възприеманите като „врагове“ хора от друг етнически произход, от друга националност или с нехетеросексуална ориентация. Понякога агресията е насочена и спрямо привържениците на други футболни отбори или музикални стилове, без да е мотивирана от ултрадясна идеология.

²⁶³ Minkenberg, M. (2013), *The European Radical Right and Xenophobia in West and East: Trends, Patterns and Challenges*, In: Melzer, R. and S. Serafin (eds.) (2013) *Right-Wing Extremism in Europe – Country Analyses, Counter-Strategies and Labor-Market Oriented Exit Strategies*, Berlin: Friedrich Ebert Foundation, с. 9-34.

²⁶⁴ БНС. Какво искаме, <http://bgns.net/какво-искаме/>; НФСБ. Цели, <http://www.nfsb.bg/targets.php>.

²⁶⁵ 20 точки на партия Атака, http://www.ataka.bg/index.php?option=com_content&task=view&id=13&Itemid=51; БНС. Какво искаме, <http://bgns.net/какво-искаме/>; Интервю с десен активист.

²⁶⁶ Gellner, E. (1983) *Nations and Nationalism*, New York: Cornell University Press.

²⁶⁷ Пак там.

²⁶⁸ Зафиров, А. (2006) „Мразя турци, цигани, евреи“, в: „Новинар“, 28.09.2006 г.

²⁶⁹ Интервюта с десни активисти.

Расизъм и антисемитизъм

Расизъм в смисъл на лошо отношение или насилие спрямо хора заради тяхната раса²⁷⁰ или омраза на основата на етническа принадлежност съществува в най-радикалната си форма сред по-слабо идеологизираните скинхед банди, чиито членове са предимно по-млади активисти. Омразата им е насочена към три категории хора в България – ромите, мигрантите и бежанците, и турското малцинство. Именно членове на скинхед банди са обичайните извършители на нападения с проява на насилие срещу хора от тези три групи²⁷¹. Членовете на банди са водени обикновено от агресията си, често насочена към случайни хора, независимо от личността на жертвата.

Друга група крайнодесни активисти, в това число представители на политическите партии и някои организации като БНС, подкрепят идеята, че етническите малцинства се ползват с твърде много права²⁷². Риториката им следва логика, според която малцинствата са потисниците, а мнозинството са жертвите²⁷³. В програмните документи на тези организации не се правят преки изявления за омраза, а вместо това такива възгледи се представят през призмата на защита на интересите на нацията. В същото време в изказванията на техни лидери се срещат антимаджинствени и ясно изразени ксенофобски възгледи²⁷⁴. Общите тези срещу горепосочените три групи хора се основават на вече популярни стереотипи за различни етнически групи. На първо място те поддържат убеждението, че ромите са мързеливи и крадат от българите, за да се препитават. Терминът „циганска престъпност“ често се използва от лидерите на „Атака“²⁷⁵ като аргумент в политически дебати²⁷⁶. На второ място се твърди, че мигрантите и бежанците представляват заплаха за сигурността на страната по два начина – като внасят радикален ислям за терористични цели и като увеличават риска от битова или „конвенционална“ престъпност²⁷⁷. На трето място негативните нагласи към турското малцинство и мюсюлманите в България имат дълга история, свързана с териториалната принадлежност на България към Османската империя в миналото. Турското малцинство се възприема като „троянския кон“ на Турция²⁷⁸ в България.

²⁷⁰ Съгласно определението в тълковния речник „Мериъм Уебстър“.

²⁷¹ За такъв пример се разказва в следното интервю: *Novini.bg*, „Скинар: Чистим центъра на София от сирийци! Пребил съм стотици „гниди“, 14.11.2013 г.

²⁷² Станюков, Ст. (2015) „Цигани и роми. Фактите на една отчайваща безизходица“, в. „Атака“, 12.06.2015 г.; Интервюта с десни активисти.

²⁷³ Рагару (2010), с. 290.

²⁷⁴ „Валери Симеонов нарече циганите „човекоподобни“, в *Post*, 11.03.2015 г., <http://www.bpost.bg/article/34261>

²⁷⁵ Станюков, Ст. (2015) „Катуница, Гърмен, Орландовци вещаят края на българската нация“, в. „Атака“, 19.06.2015 г.

²⁷⁶ Рагару (2011).

²⁷⁷ Например: Дучев, П. (2014) „Готви се халифат на територията на България: Страната ни е в реална опасност от създаване на терористични клетки и атентати“, в. „Атака“, 29.08.2014 г.; Интервю с десен активист; Известен пример за езика на ксенофобията, потвърждаващ този предразсъдък, е телевизионната поява на депутатката от „Атака“ Магдалена Ташева, в която тя нарича сирийските бежанци „канибали“ и „убийци“ (*bTV Новините* (2013) „Магдалена Ташева съзря Сорос в бежанската криза у нас“, *bTV*, 19.10.2013 г.

²⁷⁸ Определението се среща в Рагару, Н. (2010), Как така АТАКА? Преоформянето на лицата на българския национализъм. В: *Преплетените времена на настоящето*. София: ИК КХ, 2010. с. 295.

Практиката на „Атака“ наподобява тази на бившия комунистически режим с опитите му за насилствена асимилация на турското малцинство и организираниите акции срещу турските културни или религиозни практики, или срещу използването на турски език на обществени места. Противоречив отзвук намира кампанията на „Атака“ за забрана на новините на турски език по националната телевизия или „препоръката“ към хората с турски имена да се изселят в Турция²⁷⁹. Като по-слаби могат да се оценят антитурските нагласи сред извънпарламентарните актьори.

Крайнодесните активисти не споделят антитурските нагласи на политическите партии. Това обясняват с по-слабата зависимост на етническите турци от социалните помощи и способността им да се издържат сами²⁸⁰. Те обаче развиват подобни идеи по отношение на мигрантите, търсещите убежище, и ромското малцинство. Интервюираните изразяват убеждението, че ромите и мигрантите, по-конкретно търсещите убежище, получават преференциално третиране от държавните институции най-вече в сферата на социалните услуги. Твърди се, че те получават повече социални помощи от етническите българи и не биват санкционирани, когато извършват правонарушения. Затова се смята, че държавните институции насърчават тези правонарушения (например пътуването без билети в градския транспорт или използването на обществени и здравни услуги без заплащане). На мигрантите и бежанците се гледа като на заплахата за личната безопасност на хората²⁸¹.

Антисемитизмът е интересно явление в дясното политическо пространство, тъй като почива единствено на конспиративни теории. Макар да не е популярен в посткомунистическа България, антисемитизмът е широко разпространен сред националистите. Теоретично антисемитската идея се обосновава основно от поредицата книги на Волен Сидеров, издадени между 2001 и 2004 г. В книгата му „Бумерангът на злото“ от 2002 г.²⁸² се оспорва Холокостът и се използва широко експлоатираната в международен план теория за „юдео-масонски заговор“, която обвинява евреите за всички злини в съвременната история. Втората книга, посветена на еврейските планове за изкореняване на източното православие, е „Властта на мамона“²⁸³, издадена през 2004 г. Тези книги изглежда продължават да оказват значително влияние върху крайнодесни активисти, тъй като продължават случаите на оскверняване на еврейски храмове или училища с нарисувани свастики или други нацистки символи²⁸⁴.

Хомофобия

Сред крайнодесните групировки в България преобладават силни **хомофобски** настроения. Това в значителна степен е остатък от хомофобските нагласи

²⁷⁹ Ragaru (2011).

²⁸⁰ Интервюта с десни активисти.

²⁸¹ Възгледите на „Атака“ и ВМРО са изложени в: „Атака“ заплашва с гражданска война заради бежанците, ВМРО – да защити българите, „както намери за добре“, в: *Mediapool*, 03.11.2013 г.

²⁸² Сидеров, В. (2002), *Бумерангът на злото*. София: Жарава.

²⁸³ Сидеров, В. (2004), *Властта на мамона*. София: Бумеранг.БГ.

²⁸⁴ Например: Георгиев, С. (2014), Синагогата в София осъмна със свастика, в: *SofiaUtre.bg*, 05.06.2014 г.

на комунистическия режим²⁸⁵. Според всички горепосочени актьори, хомосексуалността е представена в българския обществен живот в по-висока от необходимата степен, а публичният ѝ образ преднамерено се представя от либералните ценности и медиите като положителен. Според тях с нея по никакъв начин не бива да се парадира публично, тъй като публичната ѝ показност е отрицателен пример за младежите, които се опитват да ѝ подражават и така тя се разпространява²⁸⁶. „Атака“ отива още по-далеч с предложението си за поправки в Наказателния кодекс, с които да се инкриминират показните прояви на хомосексуалност²⁸⁷. НФСБ проявява активност на местно равнище, като внася многобройни предложения в общинския съвет на Бургас за забрана на гей проявите в града²⁸⁸.

Правителството не бива да позволява на хора с хомосексуална ориентация да „казват на всички колко са щастливи и горди от себе си“²⁸⁹. Ценностите на хетеросексуалните като мнозинство трябва да бъдат зачитани от хомосексуалните, а „моралните ценности“ (т.е. хетеросексуалните) трябва да бъдат наложени по отношение например на появяването на мъже в женски дрехи на публични места. Въпреки че в България няма изследвания на толерантността като цяло към хората с различна сексуална ориентация, някои медийни проучвания на толерантността сочат, че настроенията на широката общественост към хомосексуалността са предимно негативни²⁹⁰. Проучване на Евробарометър потвърждава, че само 15 % от българите са съгласни хомосексуалните бракове да бъдат разрешени в ЕС²⁹¹.

Антисистемни нагласи

Извънпарламентарните актьори гледат на политическата класа като на опасен враг на нацията наред с мигрантите и малцинствата²⁹². Теоретичната обосновка на тази идея произтича, наред с други източници, и от книгата на Волен Сидеров „Българофобия“²⁹³, в която политиките са представени като упражняващи геноцид над собствения си народ. По времето, когато излиза книгата, Сидеров се възприема като хитлероподобен ултрадесен лидер, който все още не се е кандидатирил за депутат²⁹⁴. Останалите националистически организации възприемат тезата му и я доразвиват. БНС е сред организациите-

²⁸⁵ Хомофобия в Източна Европа. В: *Deutsche Welle*, 01.06.2006 г., коментарът е достъпен на адрес: <http://dw.de/p/AuYu>.

²⁸⁶ Христов, Ю. (2014), Сидеров иска затвор за участниците в гей парада, в: *OffNews*, 28.10.2014 г.

²⁸⁷ Пак там.

²⁸⁸ От НФСБ искат забрана на гей проявите в Бургас, в: *Ureport*, 26.10.2014 г.

²⁸⁹ Интервю с десен активист.

²⁹⁰ Добрева, Е. (2010), За медийния образ на хората от ЛГБТ общността. – В: Кирова М. (ред.). *Идентичности в преход: род, медии и популярна култура в България след 1989 г.* София: Полис, 2010, с. 76-92.

²⁹¹ EUROBAROMETER 66: Public Opinion in the European Union, September 2007.

²⁹² Интернет страница на БНС, Настоящото състояние на България, <http://bgns.net/> настоящето-състояние-на-българия/; интервюта с десни активисти.

²⁹³ Сидеров, В. (2003), *Българофобия*. София: Бумеранг.БГ.

²⁹⁴ Например във: Вълканов, В. (2010), Хитлер и неговите български наследници, в: Дума, 30 юли 2010 г.

те, които доразвиват тази идеология на страницата си в интернет²⁹⁵, където се казва, че национален и държавен интерес се припокриват като значение, единствено когато държавата е национална и еднородна. Националната държава е „най-мощният и силен инструмент“ за адекватен отпор на „врага“ – олигархията, която богатеет за сметка на обикновените българи, продажните политици и „правозащитниците и борците за права, работещи за развърщането на младежта и борещи се за въвеждане на всякакви дискриминативни мерки срещу българина в собствения му дом“²⁹⁶. В този смисъл БНС може да се счита за антисистемна организация.

Те гледат на политическата класа като корумпирана и работеща само за собствената си изгода. Обвиняват бившите тайни служби на комунистическия режим, че са архитектите и изпълнителите на извратената политическа система, работеща в полза на бизнес клиентелата на политиките. Затова ултрадесните активисти предлагат процес на лустрация – забрана за всички агенти на бившата Държавна сигурност да заемат държавни, политически и обществени длъжности и наказателно преследване на всички отговорни за незаконната или в ущърб на обществения интерес приватизация на държавна собственост след 1990 година. Те вярват също, че тъй като почти всички членове на политическата класа биват преизбирани на всички избори, трябва да се предприеме радикална стъпка, но все още нямат идея каква трябва да е тя. Като мярка за прекъсване на този цикъл на възпроизводство на политическата класа се предлага въвеждане на образователен и възрастов ценз за имащите право да гласуват, за да се гарантира, че политиките се избират само от хора с „достатъчно здрав разум“²⁹⁷.

Национализмът се обявява за единствен източник на гордост за натрупаните разочарование и агресия спрямо политическата система, обвинявана за проваления преход от тоталитаризъм към демокрация. На либерализма се гледа като на контрапункт на патриотизма и съответно на напредъка и социалния просперитет. Това е още един възглед, който обединява поддръжниците на крайнодясната и крайнолявата идеология.

Всички интервюирани крайнодесни активисти подчертават, че не се чувстват политически представени в Народното събрание и че няма политическа партия, която изразява възгледите им дори частично. Това е особено вярно по отношение на парламентарно представените радикални националистически партии, на които се гледа като на част от корумпираната политическа класа. Принадлежността на много от представителите на „Атака“ и Патриотичния фронт към бившата Държавна сигурност²⁹⁸ е още една основателна причина за това гледище.

²⁹⁵ Интернет страницата на БНС има раздел „Светогаз“, където се дефинират основните понятия на идеологията на организацията, <http://bgns.net/за-раздела/>

²⁹⁶ Интернет страница на БНС, Настоящото състояние на България, <http://bgns.net/настоящето-състояние-на-българия/>

²⁹⁷ Интервю с десен активист.

²⁹⁸ Вж. например: Рагару (2010), с. 298 и сл.

Мистицизъм

Друга типична черта на крайнодясното в България е тенденцията към възхваляване на окултното и мистичното. Окултизмът е същевременно един от пътищата за набирание на крайнодесни последователи. Съществуват множество документи и сайтове, разпространяващи мистични учения. Те популяризират уникална духовна връзка между земята на България и хората, наследили тази връзка, а именно българите. Едно от тези движения, „Воини на Тангра“²⁹⁹, свързва историята на България с окултните вярвания на Третия райх, като се изтъкват редица аналогии³⁰⁰. В своето изследване Гончарова³⁰¹ разделя тези националистически мистични и религиозни фракции на няколко групи според използваните от тях репрезентативни стратегии и типа общност от съмишленици, които създават:

Секти – това са групи, движения и партии, които се опитват да побългаряват маргинални или алтернативни религиозни култове като култа към Анастасия в Русия;

Мисии – еднолични проекти за нравствено усъвършенстване;

Библиотеки – това е най-обширната група; при тях вниманието се фокусира върху трансформирането на връзката религия-национализъм в религиозно-патриотична култура със силен просветителски заряд;

Ордени – при тях на преден план се извежда съхраняването на (пра)българската духовност.

Един от основните им инструменти е манипулирането и създаването на алтернативна наука, по-специално история, която използва историческите събития селективно и спекулира с противоречиви факти³⁰².

Алтернативната история е много важна за легитимацията на ултрадесните организации. Интервюираните активисти споделят пълно недоверие към офи-

²⁹⁹ Тангра е българското наименование на езически бог, почитан от някои в предхристиянския период: <http://www.voininatangra.org/modules/news/>

³⁰⁰ Скинхедс – новите багаини, 01.01.1998 г. <http://www.voininatangra.org/modules/xfsection/article.php?articleid=203>.

³⁰¹ Гончарова, Г., Тангра-национализъм: новите интернет религии, Академичната лига за Югоизточна Европа, <http://www.seal-sofia.org/bg/projects/completed/FCN/CaseStudies/>.

³⁰² Кузманов например описва тази алтернативна наука по следния начин: „Утвърждаването и популяризирането на древното величие се приема за по-важна задача от следването на историческата достоверност; т.е. имаме още един компонент в изграждането на нова национална митология. Като най-важни и национално-утвърждаващи и в двата случая [при разглеждане на тракийската и старобългарската история] се приемат древността на културата, дълбочината на религията и мащабността на цивилизацията. Посланията на „алтернативната“ история са насочени в най-голяма степен към младежката аудитория, която е най-възприемчива към този тип внушения; но има и немалко хора от по-възрастните поколения, които охотно четат и разпространяват новите теории и интерпретации.“ (Кузманов, М., Патриотични употреби и националистически злоупотреби с археологията в България, Академичната лига за Югоизточна Европа, с. 27, www.seal-sofia.org/bg/projects/completed/FCN/CaseStudies/MomchilKuzmanovProekt.pdf).

циалната история и твърдят, че историята на Германия от 30-те години на 20-ти век например е демонизирана, защото е писана от спечелилите Втората световна война. Активистите следват посочените по-горе мистични фракции в различна степен в зависимост от личните си възгледи.

Друг продукт на алтернативната история е мистификацията около така наречения „План Ран-Ът“³⁰³ – конспиративна теория, по-типична за крайнолевите поддръжници на комунизма от съветски тип поради тяхната чувствителност към САЩ и теориите за империалистически заговор. Тази мистификация обаче намира поддръжници и сред крайнодесни активисти.

Антиимпериализмът е друга тема, наследена от тоталитарния режим, която намира еднакво отражение в ултралевите и ултрадесните идеологии. Тя е тясно свързана с антисемитизма и конспиративните теории. Експерти³⁰⁴ смятат, че тоталитарното минало е основата на антисемитизма, споделян от двете крайни идеологии – лявата и дясната. Изобилието на антисемитско съдържание³⁰⁵, разпространявано през 90-те години на миналия и първото десетилетие на новия век, промотира идеята, че международната политика се управлява от тайно общество, доминирано от юдео-масони. Тези виждания предизвикват симпатия към палестинската държава и към радикални организации като Хизбула или Хамас.

1.4. Прояви и действия

Действия, несвързани с насилие

Крайнодесните организации, с изключение на политическите партии, не проявяват редовна активност поради липса на професионален капацитет и ресурси за тази цел. Те организират прояви по повод значими дати и по теми, които се опитват да монополизират, като например противодействие на гей парадите. Мирните прояви могат да бъдат систематизирани, както следва:

Предизборни кампании: Те са доста подобни на останалите кампании на политическите партии. Лидерите на крайнодесни партии често използват популистки и ксенофобски език по време на кампаниите в съчетание със специфична стилистика (черни дрехи, знамена с националистически символи и др.), за да се позиционират изключително в ултрадесния спектър.

³⁰³ През 1990 г. тогавашният министър-председател Андрей Луканов възлага на екип от американски икономисти да изготвят план за икономическото развитие на България. В плана от 600 страници се съдържат мерки за прехода от комунистическа към капиталистическа икономика и се предлагат приватизация, фискална реформа, валутен борд, данъчна реформа и др. Планът е одобрен от Народното събрание. По-късно много политически лидери обвиняват плана за слабите икономически резултати на страната. Някои мистификации отиват още по-далеч, като твърдят, че истинското съдържание на плана е останало скрито, а целта му е била да се държи България икономически слаба. Това е най-вече теза на крайнолеви проруски групировки. Например: www.northstarcompass.org/nsc0604/bulgaria.htm

³⁰⁴ Интервю с бивш крайнодесен активист. Същата теза се споделя в Parapy (2010).

³⁰⁵ Примери за това могат да се намерят на следните адреси в интернет: http://evreite.blogspot.com/2012/04/blog-post_3208.html; <http://kolevm38.blog.bg/izkustvo/2012/04/07/kak-evreite-zakopavat-ylgariia.936051>; http://conspiracyandtruth1.blogspot.com/2013/05/blog-post_23.html

Протести и публични събирания: Крайно десни групи често организират протести по различни поводи – например шествия срещу плановете за заселване на сирийски бежанци в Перник³⁰⁶ или протести срещу ежегодната проява София прайд³⁰⁷. „Атака“ си служи понякога с инструментариума на националистическите групи като популистки ход, имащ за цел да осигури подкрепата на активистите. Такива са поредицата протестни акции срещу високоговорителите на джамията „Баня Баши“ в София. ВМРО също организира подобни прояви. Пример е шествието срещу „безнаказаната етническа престъпност“ през 2012 г.³⁰⁸

Когато говорят пред публика, радикалните десни актьори често си служат с **езика на омразата и ксенофобията**, насочен срещу мигрантите и бежанците, малцинствата и ЛГБТ общността. Макар да се квалифицира като ненасилствен акт, в непублични ситуации езикът на омразата взема формата на словесна агресия и тормоз срещу представители на споменатите групи, извършван често от скинхед банди.

Маршове: Ултрадесните групи организират маршове на значими дати за отбелязване на значими исторически събития и личности. Такава ежегодна проява, иницирана от БНС и подкрепяна от всички ултрадесни групировки, е „Луков марш“³⁰⁹. Към противоречивите оценки за личността на ген. Луков се добавят множество критики, че маршът прокламира фашистка идеология, подбужда към омраза срещу малцинствата и е демонстрация на неонацистки и ксенофобски идеи и на фашистки символи³¹⁰. Събитието се организира по строги правила, публикувани на нарочната страница в интернет³¹¹. По време на шествието участниците обикновено носят запалени факли.

Маршове се организират и на национални празници, свързани с независимостта на страната и с годишнините от рождението и смъртта на национални герои като Васил Левски, Христо Ботев и офицери от армията отпреди 1944 година.

Културно-просветни прояви: Някои крайнодесни организации, най-активна сред които е БНС, организират просветни дейности по патриотични теми, като уроци по история в училища и общински центрове. Други, като „Кръв и чест“, организират музикални събития от затворен тип или с ограничен достъп, на които свирят свързани с тях групи.

Разпространение на националистическа литература: Някои крайнодесни актьори участват в разпространението на литература, прокламираща величието на българската нация и езическата ѝ митология. Отпечатването се осъществ-

³⁰⁶ „Национална съпротива – дивизия Перник“ и Националистическа партия на България организираха вчера в Перник шествие срещу бежанците, в. *Сега*, бр. 4846 (269) 18 ноември 2013 г.

³⁰⁷ Недкова, В. (2015), *Спри педерастията в България*, зове антигей шествие в столицата, в: *news.bg*, 27.06.2015 г.

³⁰⁸ ВМРО организира марш срещу безнаказаната етническа престъпност, в: *30dumi.eu*, 06.07.2012 г.

³⁰⁹ БНС счита себе си за наследник на Съюза на българските национални легиони, чийто основател е генерал Христо Луков (1888 – 1943).

³¹⁰ „Властите не разрешават Луков марш“, *Vesti.bg*, 12.02.2015 г.

³¹¹ „Правила за провеждане на шествието“, достъпни на Интернет адрес: <http://www.lukovmarsh.info>

вява от издателството на Общобългарска фондация „ТАНГРА ТанНакРа“³¹². Съществуват редица библиотечни сайтове с източници по история, митология, „алтернативна история“ и мемоари³¹³.

Графити: В България често могат да се видят нацистки символи, националистически рисунки и антисемитски лозунги. Графитите като част от много субкултури са често срещано проявление на ултрадясното в България. Много са случаите, когато с такива графити се оскверняват мюсюлмански или еврейски храмове или училища, като така се демонстрира по оскърбителен начин негативното отношение на извършителите³¹⁴. В медиите се появява само откъслечна информация за тези прояви, тъй като обичайно само най-крайните от тях привличат общественото внимание³¹⁵.

Актове, свързани с насилие

Нито в официалната статистика, нито в изследователската литература съществуват данни за броя на извършените от крайнодесни групировки актове на насилие. Проблемът с официалната статистика е, че такива престъпления обикновено се квалифицират за целите на наказателното преследване като телесна повреда или хулиганство, без да се уточняват профилът или мотивите на извършителите. Известен брой актове на насилие често остават незааявени или заради ниското доверие в правоприлагащите органи³¹⁶, или защото жертвите може да са нелегални мигранти, които се боят от възможни проблеми със статута си, ако се обърнат към полицията. Ето защо медийните публикации и докладите на правозащитните организации са единственият източник на информация за престъпленията от омраза. Те обаче не могат да представят актуална картина на интензитета на този вид престъпност.

Така наречените (**бойни**) „**акции**“ или кампании се състоят в събиране на група привърженици и организиране на набези за отмъщение. Това обикновено са актове на насилие, извършвани от активисти скинари на възраст между 16 и 25 години срещу роми, мигранти или хора, които им изглеждат гейове. Известен е само един акт, насочен срещу политически опоненти – крайно лява групировка, заподозряна в подпомагане на незаконни мигранти³¹⁷.

³¹² За повече информация вж.: <http://tangra-bg.org/>

³¹³ Един от тези сайтове е „Национален святоглед“ на адрес: <https://nacionalensvetogled.wordpress.com>

³¹⁴ В неотдавнашен случай джамията в Горна Оряховица е осквернена със свастики и надпис „Аллах е прасе“ от 14-годишен активист: *Offnews.bg*, 14-годишен драска джамията в Горна Оряховица, 14.07.2015 г.

³¹⁵ *bTV*, Свастики се появиха отново, 07.07.2010 г.

³¹⁶ Според данните от проучване на Центъра за изследване на демокрацията едва 42,4 % от жертвите на престъпления през 2012 г. са ги заявили в полицията. Източник: ЦИД (2013): Динамика на конвенционалната престъпност 2012 – 2013 г., CSD Policy Brief No 41, с. 3.

³¹⁷ Това е известният случай на „побоя в трамвай № 20“ в столицата. На 6 юни 2010 г. група националисти, за които се твърди, че са членове на неформалната групировка „Национална съпротива“, нападат членове на крайнолявото Движение за съпротива „23 септември“, които отивали на протест срещу отношението към задържаните чужди граждани в Специален дом за временно настаняване на чужденци в Бусманци. Прокуратурата повдига обвинения за причиняване на средни и тежки телесни повреди на шест лица, едно от които е с палестински произход. Към 2015 г. делото е все още висящо.

Набезите се извършват или в отговор на конкретен инцидент³¹⁸, или без формален повод.

Във втория случай скинхед групи обикновено се събират и обикалят дадена територия (район на града). Ако попаднат на лице с различен цвят на кожата или на някого, който не отговаря на техните идеи (етническа принадлежност, сексуална ориентация, често дори принадлежност към футболна агитка или музикални предпочитания, проявяващи се в аксесоари към облеклото), инициират словесен конфликт, който обикновено прераства в насилие. Тежестта на конфликта зависи и от склонността на жертвата да откликне на провокацията. Такива инциденти, особено когато не завършват със сериозни наранявания, често остават незааявени в полицията. Подобни инциденти се случват често в градския транспорт и всяват страх, особено у мигранти и у представители на малцинствата да излизат вечер. Показателен е случаят от юли 2015 г., когато 67-годишен мъж е пребит в най-големия софийски парк пред двете си внучета от петима неонацисти, един от които с татуировка на „Кръв и чест“. Причината за побоя е, че нападателите са сметнали едно от децата за просецо ромче³¹⁹.

Насилието може да последва и **в резултат от протести или публични събирания**. Един от най-широко дискутираните случаи на такова насилие е организираната от „Атака“ демонстрация срещу шума от високоговорителите на джамията „Баня Баша“ в София на 20 май 2011 г.³²⁰, която прераства в сблъсъци. На този ден „Атака“ провежда разрешен от Столичната община протест. В даден момент обаче протестиращите се опитват да свалят високоговорителите на джамията. Събраните за петъчна молитва вярващи отвърщат на провокацията. Последвалят сблъсък е спрял от полицията, а няколко активисти на „Атака“ са арестувани³²¹. Никой от извършителите обаче не е осъден, което става причина за жалба до Европейския съд по правата на човека. С решението си ЕСПЧ осъжда България, че не е защитила правото на свободно изповядване на религия и заради последвалото неефективно разследване на случая.

Друг вид акт на насилие е **оскверняването на мюсюлмански или еврейски храмове**, културни или исторически обекти.

Предизвиканото от конкретен инцидент насилие е провокирано обикновено от междусъседски конфликт между представители на различни етнически групи (най-често етнически българи и роми) в райони, където живеят две етнически групи. Типични примери са скандалът заради силна музика в Гърмен през 2015 г. или случаят с пътният инцидент и последвалото бягство от мястото на катастрофата в Катунца през 2011 г. Обикновено след разпространяване на новината от средствата за масова информация, крайнодесните националисти се организират за подкрепа на етническите българи.

³¹⁸ Както в този случай: Цонев, Д. (2007), Роми обявиха война на скинари в София, в. Сега, 15.08.2007 г.

³¹⁹ Енчева, С., Възрастен мъж е със сериозни наранявания след побой от неонацисти в Борисовата градина, в: *Marginalia*, 21.07.2015 г.

³²⁰ *Mediapool.bg*, „Атака“ организира нов протест пред „Баня Баша“, 13.06.2012 г.

³²¹ *bTV*, Бой и пожар след митинг на „Атака“ пред джамията „Баня Баша“, 20.05.2011 г.

Организирането се извършва през социалните мрежи, където организаторите мобилизират принципно неактивни хора.

Кризисно-реактивният национализъм, както го наричат Кьосев и Кабакчиева³²², е широко споделяният национализъм на неактивните хора. Той избухва по конкретни поводи като автомобилното произшествие в Катунца и може да ескалира до насилие от типа на масовите безредици. На такива събития често присъстват един или повече ултрадесни актьори. По отношение на склонността към насилие десните радикални групи имат строга йерархия и от лидерите им зависи дали ще позволят мирни прояви да ескалират в актове на насилие³²³.

1.5. Мерки на институциите и правопривагащите органи

Няколко държавни институции отговарят за противодействие на дясната радикализация. Използват се различни подходи към различните видове актьори в зависимост от правния им статут и дейността им.

Както бе посочено по-горе, политическите партии подлежат на регистрация в Софийски градски съд. Молбите за регистрация се разглеждат в открито заседание при задължително присъствие на прокурор, който може да изрази отрицателно становище относно регистрацията на съответната партия. Прокуратурата може също да протестира решението за регистрация пред Върховния касационен съд или да внесе иск в Софийски градски съд да постанови разпускане на съществуваща политическа партия в случаите, когато дейността ѝ противоречи на разпоредбите на *Конституцията* или когато системно се нарушават изискванията на *Закона за политическите партии*. Регистрацията на Националистическата партия на България е последният и най-показателен случай за способността на механизма за партийна регистрация да филтрира противоконституционни идеологии.

След подаването на заявление за регистрация в Софийски градски съд от Националистическата партия на България, Софийска градска прокуратура внася отрицателно становище с искане регистрирането да бъде отказано на основание несъвместимост и явно противоречие на идеологията и дейността на партията с духа и нормите на *Конституцията* и *Закона за политическите партии*³²⁴. Становището на прокуратурата е подкрепено от открито писмо на Българския хелзинкски комитет и група от 112 общественици, които открито се противопоставят на регистрацията. Не се налага съдът да се произнесе с решение по молбата за регистрация, тъй като партийните лидери оттеглят заявлението и документите си за регистрация³²⁵. Оттеглянето обаче не е провокирано от отказа на лидерите на партията да участват в изборите за

³²² Kiossev and Kabakchieva (2008).

³²³ Интервю с представител на правопривагащите и разузнавателните органи.

³²⁴ Становище от Софийска градска прокуратура относно подадено Заявление за регистрация на политическа партия „Националистическа партия на България“ по ФД №90/2014 г. по описа на СГС-ТО-5 състав, <http://www.prb.bg/bg/news/aktualno/stanovichche-na-sgp-otnosno-zaivlenieto-za-r-4434/>

³²⁵ *Actualno.com*, Съдът не регистрира Националистическата партия на България, 08.05.2014 г.

членове на Европейския парламент и за Народно събрание, а защото намират по-лесен начин да постигнат целта си. Националистическата партия на България влиза в коалиция с две вече регистрирани партии – политическа партия „Свобода“ на бившия член на „Атака“ Павел Чернев и политическа партия „Либертас България“ – и така успяват да заобиколят закона³²⁶.

В този смисъл Европейската комисия срещу расизма и нетолерантността (ЕКРН) критикува България³²⁷ за „лекотата, с която екстремистки партии получават официално признаване, както и от възможността те да получават държавни субсидии“³²⁸. ЕКРН настоятелно препоръчва на властите в България да добавят в *Закона за защита от дискриминация* разпоредба, която да въвежда задължение за прекратяване на публичното финансиране на организации или политически партии, които насърчават расизма³²⁹.

Отговорът на институциите срещу радикалните десни идеи, провокиращи насилие, включва преобладаващо **репресивни мерки**. Българските институции не използват достатъчно възможността за превенция.

Двете институции, които вземат мерки срещу актовете на мотивирано от омраза насилие и политически екстремизъм, са Държавната агенция за национална сигурност (ДАНС) и специализираните структури на МВР (доколкото десният екстремизъм е свързан с футболното хулиганство и противообществени прояви). Те обаче не координират действията си. Всяко полицейско управление, от една страна, и ДАНС, от друга, събират оперативни данни, които не споделят помежду си.

Полицията взема мерки срещу радикалните групировки за целите на поддръжане и опазване на обществения ред. Както вече бе посочено, в България **престъпленията от омраза и екстремизмът се квалифицират за целите на наказателното преследване като телесна повреда или хулиганство, без да се уточняват профилът или мотивите на извършителите. Така те остават скрити в общата статистика**. Освен това, известен брой актове на насилие остават незааявени или заради ниското доверие в правоприлагащите органи, или защото жертвите може да са незаконни мигранти, които се боят от възможни проблеми със статута си, ако се обърнат към полицията³³⁰. Редица международни организации, като например ЕКРН, критикуват България за това, че актове на расистко насилие или въобще не се преследват по разпоредбите на наказателното право, специално приети за тази цел, или вместо тях се посочва хулиганство³³¹. В същия смисъл има и решение на Европейския съд по правата на човека³³².

³²⁶ *Komentator.bg*, НПБ намери „врата“ в закона и ще участва на евроизборите, 16.04.2014 г.

³²⁷ В Доклада си за България от пети мониторингов цикъл, достъпен на адрес: <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/Country-by-country/Bulgaria/BGR-CbC-V-2014-036-ENG.pdf>, <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/country-by-country/bulgaria/BGR-CbC-V-2014-036-BGR.pdf>

³²⁸ Пак там, с. 15.

³²⁹ Пак там, с. 14.

³³⁰ Според данните от проучване на Центъра за изследване на демокрацията едва 42,4 % от жертвите на престъпления през 2012 г. са ги заявили в полицията. Източник: ЦИД (2013).

³³¹ Доклад на ЕКРН за България (пети мониторингов цикъл), 16.09.2013 г., с. 19.

³³² Вж. Абду срещу България (жалба № 26827/08), [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng-press/pages/search.aspx?i=003-4695746-5698254#{"itemid":\["003-4695746-5698254"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng-press/pages/search.aspx?i=003-4695746-5698254#{)

Вниманието на полицията в усилията ѝ за поддържане на обществения ред е насочено главно към футболното хулиганство. Още през 2000 г. към Националната полиция се сформира работна група за наблюдение и противодействие на футболното хулиганство, която след приемането на специализирания закон през 2004 г. прераства в „Национален информационен център по сигурността на спортните мероприятия“. През 2014 г. обаче този сектор е временно разпуснат и след реорганизация е възстановен в края на 2015 г., което нарушава последователността в действията по наблюдение и противодействие на футболното хулиганство.

През 2008 г., когато органите на реда установяват все по-тясно връзка между футболното хулиганство и ултрадесните движения, се сформира и група „Хулиганство, екстремизъм и спортни мероприятия“ към СДВР. Такива специализирани сектори съществуват и в регионалните структури на МВР в някои от по-големите градове.

ДАНС има свой подход срещу радикалните групировки от гледна точка на противодействието на заплахите за националната сигурност. В този смисъл те покриват крайнодесните радикални групировки³³³. В ДАНС е създаден отдел „Десен и ляв екстремизъм“ в рамките на Дирекция „Международен тероризъм, екстремизъм и миграционни процеси“. Предвид факта, че Агенцията има за цел предотвратяване на актове на екстремизъм, тя разчита на мрежата си от агенти, за да наблюдава и получава информация за ранно предупреждение относно такива заплахи. В изпълнение на функциите си ДАНС наблюдава всички посочени вече формални и неформални актьори, но събраната информация остава само за вътрешно ползване и не се споделя с други правоприлагащи и правоохранителни органи или други институции.

Във връзка с **превенцията** съществуват органи за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Детските педагогически стаи се откриват към общините по предложение на Главна дирекция „Национална полиция“ на МВР. Създаването и дейността им имат за цел превенция на престъпността и противообществените прояви, извършвани от малолетните и непълнолетните, както и защитата им от престъпни посегателства и разкриване, изучаване и отстраняване на факторите, обуславящи извършването на престъпления и противообществени прояви от малолетните и непълнолетните³³⁴. Дейността на детските педагогически стаи се ръководи и контролира от Главна дирекция „Национална полиция“, а контрол върху дейността им осъществяват Централната комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (ЦКБППМН) и местните комисии за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (МКБППМН).

Съзнавайки ролята на превенцията сред малолетните и непълнолетните за противодействие на дясната радикализация, ДАНС и ЦКБППМН стартират през 2009 г. съвместен проект за повишаване на осведомеността сред инспекторите на детските педагогически стаи относно проблемите на дясната

³³³ Интернет страница на ДАНС, <http://www.dans.bg/en/about-sans-menu-en>

³³⁴ Правилник за детските педагогически стаи, Обн. ДВ. бр. 92 от 7 август 1998 г., <http://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/-13059584>

радикализация. Един от резултатите на проекта е изготвеното в помощ на служителите „на терен“ „Ръководство за разпознаване, идентификация и корекционно-възпитателна работа с ненавършили пълнолетие лица, споделящи идеи или принадлежащи към организации с екстремистки или радикален характер“. Тези усилия обаче могат да се оценят като недостатъчни, тъй като достигат само до ограничен брой хора, работещи с малолетни и непълнолетни. **Предвид факта, че ненавършилите пълнолетие са основната група в риск, препоръчително е в дейностите по превенция да се включат и други институции като Министерството на образованието и науката и училищата. Като се има предвид ранната възраст за (само)рекрутиране – младежи на 15-16 години³³⁵, те попадат в ползрението на горепосочените институции с вече изградени радикални възгледи и поради това биват заведени на отчет и подложени на предимно репресивни мерки³³⁶.**

Интервюираните ултрадесни активисти³³⁷, от своя страна, считат, че заради политическите си възгледи са обект на прекомерно внимание от полицията. По техни думи всеки активист, взел участие в 4-5 марша, има досие в полицията, тъй като на десни шествия и прояви полицията събира данни за участниците, като например снимки и лични данни, получени чрез проверки на документите за самоличност. Понякога полицията извършва претърсвания на домовете на активисти. Онези, които не желаят да бъдат подлагани на улични полицейски проверки, избягват да носят характерно за националистите облекло.

2. ТЕНДЕНЦИИ В ОБЛАСТТА НА ЛЯВА РАДИКАЛИЗАЦИЯ

2.1. Контекст

Краят на тоталитарните режими в Централна и Източна Европа и последвалите събития в международен план водят до дерадикализацията на голяма част от политическото ляво в региона, включително в България³³⁸. Дискредитирането на социализма и комунизма и участието на ЕС, МВФ и Световната банка в прехода на региона към капиталистическа икономика и демокрация довеждат до установяването в страната на неолиберален политически и икономически модел без значителна опозиция³³⁹. Въпреки присъствието на прибъгващи до насилие анархистки и комунистически движения в политическия живот на страната от началото на 20-ти век³⁴⁰, след 1989 г. в

³³⁵ Интервю с представител на правопривагащите и разузнавателните органи.

³³⁶ Пак там.

³³⁷ Интервюта с крайнодесни активисти.

³³⁸ March, L. (2011) *Radical Left Parties in Europe*. London: Routledge, с. 1859.

³³⁹ Nagle, J. and A. Mahr. (1999) *Democracy and Democratization. Post-Communist Europe in Comparative Perspective*. London: Sage, p. 273; March (2011), с. 1859.

³⁴⁰ Благов, К., Атенатът в църквата „Света Неделя“. Публикацията е достъпна на интернет адрес: www.krumblagov.com/fifty/1.php; Ангелов, А. и В., Анархизъм в България и по света в началото на XXI век, 31.12.2006 г. Публикацията е достъпна на интернет адрес: <http://anarchy.bg/?p=208>

България няма силна традиция на ляво социално недоволство, леви протести и преки (насилствени) действия против установения ред. Не са известни и съдебни дела срещу леви активисти или действия, а в годишните доклади TE-SAT на Европол лявата радикализация не се споменава като проблем в България³⁴¹.

Въпреки това, според проучване от 2013 г. подкрепящите радикални леви идеологии са малко повече (18,8 %) от поддръжниците на радикални десни идеи (17,4 %) ³⁴². Страната е на второ място в ЕС след Кипър по дял на поддръжниците на радикални леви идеологии³⁴³. Осем процента от младежите в България (на възраст от 18 до 30 години) определят политическите си възгледи като крайно леви³⁴⁴. Важно е все пак, че въпреки относителната популярност на радикално левите идеи, електоралната подкрепа за радикалните леви партии в България е слаба³⁴⁵. От една страна, българите не са склонни да се обвързват публично с политическото ляво, което продължава да бъде заклеймявано след комунистическия период³⁴⁶. От друга страна, ниската електорална подкрепа показва политическата слабост и дискредитираност на левите партии.

В страната не съществува на практика политическа дискусия за крайнолява радикализация. Единствените политически изявления по темата са провокирани от доклада TE-SAT на Европол за 2011 г., където се посочва повишен риск от ляв екстремизъм в ЕС³⁴⁷. В отговор през 2012 г., в рамките на парламентарния контрол в НС министърът на вътрешните работи посочва, че в България не са регистрирани политически мотивирани действия и екстремистки прояви на крайнолеви формирования³⁴⁸. Той добавя също, че активността на крайнолеви екстремистки организации е сведена до разпространението на пропагандни материали и участие в публични прояви с незначителен брой участници. Вяла е и обществената и медийна дискусия за крайно лявата радикализация и евентуалните заплахи от нея. Така например на проведена

³⁴¹ Europol, *EU Terrorism Situation and Trend Reports 2011 – 2014* (Доклад на Европол за обстановката и тенденциите в развитието на тероризма в ЕС за 2011 – 2014 г.). Достъпен в интернет на адрес: www.europol.europa.eu/latest_publications/37

³⁴² Авторите на цитираното изследване определят радикално лявото като „по-вяло от социалдемократията“, чиито привърженици отричат капитализма, противопоставят се на политическите и икономически елити и се застъпват за равни възможности, преразпределяне на доходите и защита на правата на маргинализираните групи в обществото. Вж. Visser, M. et al. (2013), Support for Radical Left Ideologies in Europe. In: *European Journal of Political Research* (2013): pp. 1-18, с. 2, 11.

³⁴³ Пак там.

³⁴⁴ Онлайн Парламент (2014), Младите – 24 години след... Изследване и анализ на обществено-политическите ценности на младите хора през 2013 г., София: Фондация Фридрих Еберт, изследването е достъпно в интернет на адрес: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/10913.pdf>

³⁴⁵ Visser, M. et al., (2013), с. 15.

³⁴⁶ Petkova, M. (2015), Where Socialism Is a Dirty Word. In: *Al Jazeera Magazine*. June 2015.

³⁴⁷ Europol. *EU Terrorism Situation and Trend Report. 2011* (Доклад на Европол за обстановката и тенденциите в развитието на тероризма в ЕС за 2011 г.). Докладът е достъпен в интернет на адрес: www.europol.europa.eu/sites/default/files/publications/te-sat2011.pdf

³⁴⁸ Парламентарен контрол 30/03/2012 г., <http://press.mvr.bg/NR/rdonlyres/A4C8D988-4EE9-4DEF-B3FB-BEF7032B8A7A/0/20120330.doc>

неотдавна кръгла маса „Младеж и политически екстремизъм“, радикалната лява младеж не се спомена като фактор в политическия живот на страната³⁴⁹. И на последно място, съществуват недостатъчен брой изследвания, както и академичен дебат за крайнолявата радикализация в България. Въпросът е изследван преди всичко в сравнителни проучвания на лявото и западането на крайнолявата радикализация в Европа³⁵⁰, и до известна степен в изследвания на популизма в България³⁵¹.

Единственото развитие, привличащо внимание към радикалните леви групировки, са растящите проруски и антизападни нагласи в България, включително сред мнозина от привържениците на лявото³⁵². В годишния доклад на Министерството на отбраната се посочва воденето на „хибридна война“, която включва проруска пропаганда, манипулиране на обществено мнение чрез дезинформация, провеждана от популистки лидери и от традиционните и социалните медии³⁵³.

2.2. Идеи и идеология

Предвид факта, че „радикалното“ е оспорвана концепция³⁵⁴, изборът кои актьори да бъдат включени в тази глава се основава на работното определение за радикализация, прието в изследването като „растяща готовност за осъществяване и подкрепа на съществени промени в обществото, които противоречат или представляват непосредствена заплаха за съществуващия обществен строй“³⁵⁵. Този процес е отделен от процеса на насилствена радикализация, който предполага „развитието на желание за непосредствена

³⁴⁹ Кръгла маса в Център за култура и дебат „Червената къща“ на 25.04.2015 г. Видеозаписът е достъпен в интернет на адрес: www.redhouse-sofia.org/Event.aspx?id=12871

³⁵⁰ March, L. and C. Mudde (2005), What's left of the radical left? The European radical left after 1989: Decline and mutation. In: *Comparative European Politics* 3(1) (2005): 23-49; March, L. and C. Rommerskirchen (2012), Out of left field? Explaining the variable electoral success of European radical left parties. In: *Party Politics* November 5, 2012; Visser, M. et al. (2013); Mareš, M. (2007), Extreme Left Terrorism in Contemporary Europe: from “Communist Combatant Parties” to Militant Campaigns? In: *Central European Political Studies Review*. 2007. с. 294-314. с. 297. Материалът е достъпен в интернет на адрес: www.cepsr.com/dwnld/maresx20040404.pdf

³⁵¹ Krasteva, A. (2013), Bulgarian Populism. 25.12.2013 г. Публикацията е достъпна в интернет на адрес: <https://annakrasteva.wordpress.com/2013/12/25/bulgarian-populism/>; Popova, M. (2013), Attack and Counter-Attack: Mainstream Party-Radical Challenger Interaction in Bulgaria (предстояща публикация; цитирана с позволение). 18.04.2013 г. In: *Social Science Research Network online*. Материалът е достъпен в интернет на адрес: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2274166; Popova, M. (2015), Who Supports Ataka? (предстояща публикация; цитирана с позволение) In: *Academia.edu*. с. 9. Материалът е достъпен в интернет на адрес: <https://chnm.gmu.edu/1989/items/show/235>; Интервю с бивш крайноляв активист, проведено на 8.06.2015 г.

³⁵² Бояджиев, Я. (2015), Антиамериканизъм по български, в. Дневник. 18.03.2015 г.

³⁵³ Министерство на отбраната (2015), Доклад за състоянието на отбраната и въоръжените сили на Република България, София: Министерски съвет, с. 4, http://www.md.government.bg/bg/doc/drugi/20150327_Doklad_MO_2014.pdf

³⁵⁴ Neumann, P. (2013), “The Trouble with Radicalization” In: *International Affairs*. 89, с. 873-893.

³⁵⁵ Dalgaard-Nielsen, A. (2010), Violent Radicalization in Europe: What We Know and What We Do Not Know. In: *Studies in Conflict and Terrorism* 3:9, с. 798.

подкрепа или участие в актове на насилие³⁵⁶. Предвид факта, че изследователските въпроси, които си поставя настоящото изследване, се отнасят и до насилствената, и до ненасилствената радикализация, тъй като в повечето случаи радикализацията не води до насилие, включените тук актьори и идеи не са такива, които непременно залагат на насилие.

Радикално лявото в България, което не е парламентарно представено, може да се класифицира в четири категории: комунистическо ляво, анархистко ляво, ново ляво³⁵⁷ и зелено ляво. Всички те са обединени от критика на капиталистическия икономически модел и подкрепящия тази система либерален политически модел, както и от загриженост за растящите социално-икономически неравенства в национален и световен мащаб. Различават се обаче в предлаганите социални, икономически и политически трансформации и предлаганите средства и стратегии за постигане на социална промяна. От една страна, ако използваме типологията на Ширó³⁵⁸ на идеологиите на 20-ти век, според отношението им към държавната власт, новото ляво, анархистите и зелените клонят към либертарианство, докато комунистическото ляво клони към авторитарен етатизъм. От друга страна, докато в идеологическо отношение комунистическото и анархисткото ляво прегръщат идеята за революционен социализъм, основана на убеждението, че социалистическо общество може да се създаде чрез насилствено сваляне от власт на буржоазията, новото ляво и зелените клонят към виждане за реформистки и постепенен подход за установяване на демократичен социализъм.

На първо място, марксистко-ленински и сталинстички организации на **комунистическото ляво**, подкрепяни предимно от разочаровани привърженици на Българската социалистическа партия³⁵⁹, претендират да са продължители на Българската комунистическа партия. Те са твърдо антилиберално настроени, а целите им са революционна смяна на капиталистическия икономически и политически модел с държавен социализъм и създаване на безкласово общество. Главните врагове, около които се гради тази идеология, са неясно дефинираните фашисти, в това число САЩ, НАТО, Израел, ЕС, глобалният капитал и корумпираните елити³⁶⁰. В същото време комунистическото ляво възприема твърда проруска позиция и си служи с реториката на Студената война³⁶¹, а понякога и с расизъм и антисемитизъм³⁶². Следва да се отбележи, че комунистическото ляво в България има традиция на национализъм и антимащинствени политики, като например насилствената етниче-

³⁵⁶ Пак там.

³⁵⁷ Да не се бърка с политическите движения „ново ляво“ и студентските протести от края на 1960-те.

³⁵⁸ Chirot, D. (1986) *Social Change in the Modern Era*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich. с. 145.

³⁵⁹ Интервю с бивш крайноляв активист.

³⁶⁰ Интервю с активист от Федерацията на анархистите в България, проведено на 15.05.2015 г.; интервю с бивш крайноляв активист; Кузов, С. (2010), От „Че Гевара“ направили фронт срещу „Кръв и чест“, в. 24 часа. 08.06.2010 г.

³⁶¹ *Blitz.bg*, Съюзът на комунистите в България: В Украйна се извършва неофашистки преврат!, 22.02.2012 г.

³⁶² Интервю с бивш крайноляв активист; Кръгла маса „Младеш и политически екстремизъм“ в Център за култура и дебат „Червената къща“ на 25.04.2015 г. Видеозаписът е достъпен в интернет на адрес: www.redhouse-sofia.org/Event.aspx?id=12871

ска хомогенизация на българо-турското население от страна на Българската комунистическа партия през 1970-те и 1980-те години³⁶³. Все пак е важно да се подчертае, че няма регистрирани случаи на нападения от комунистически групировки или отделни лица над представители на етнически или религиозни малцинства.

В този смисъл следва да се отбележи, че идеите и идеологията на комунистическото ляво се припокриват до известна степен с тези на крайнолявата популистка партия „Атака“, която съчетава говорене за социална справедливост посредством лява икономическа програма с антимащинствена, антиглобализационна, антизападна и проруска реторика³⁶⁴. Както посочва Кръстева³⁶⁵, кризата на лявото, унищожила политическото представителство на интересите на работническата и средната класа, оставя вакуум в радикално лявото пространство, от което се възползва „Атака“. В действителност лидерът на партията е най-гласовитият опонент на неолиберализма, в това число на наложените от МВФ и Световната банка политики за структурно приспособяване, които съкращават разходите за здравеопазване, образование и пенсионна реформа³⁶⁶. Освен това, както бе посочено по-горе, служейки си с проруска реторика, лидерът на „Атака“ увеличава броя на левите си привърженици от партии и групировки на комунистическото ляво. Съвпадение на идеологиите им се открива и в подкрепата им за силна държава и склонността към авторитаризъм. Отбелязва се също³⁶⁷, че позицията на популистките партии срещу статуквото и силните на деня в съчетание с национализма и антиевропеизма се превръщат в мощни източници за мобилизация на симпатизанти и в ляво, и в дясно³⁶⁸. Въпреки всичко представителите на другите радикални леви групировки не считат платформата на „Атака“ за лява³⁶⁹.

На второ място, **анархисткото ляво** има за цел създаването на едно свободно, безкласово комунистическо общество без държава посредством премахване на националните граници, на частната и държавна собственост и прилагане на практика на принципите за свобода и равенство³⁷⁰. Анархистите виждат отношенията между хората като равнопоставени, свободни и нейерархични, а държавата – като форма на власт, ограничаваща свободата и равенството на хората³⁷¹. Освен това те се борят срещу им-

³⁶³ Genov (2010), с. 36-37.

³⁶⁴ Бедров, И. (2013), Нашествието на крайно левите. Блог на Иван Бедров, 22.04.2013 г. Достъпен в интернет на адрес: <http://ivanbedrov.com/?p=3479>; Genov (2010), с. 41.

³⁶⁵ Krasteva (2013).

³⁶⁶ Ghodsee (2008); Krasteva (2013).

³⁶⁷ Popova, M. (2013), Attack and Counter-Attack: Mainstream Party-Radical Challenger Interaction in Bulgaria” (предстояща публикация; цитирана с позволение). In: *Social Science Research Network* online 18.04.2013. Публикацията е достъпна в интернет на адрес: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2274166

³⁶⁸ Смилков, Д. (2008), Фрустрация на демокрацията. В: *Обектив* No.159, 26-27, с. 26.

³⁶⁹ Popova, M. (2015), Who Supports Ataka? (предстояща публикация; цитирана с позволение) In: *Academia.edu*. p. 9; интервю с бивш крайноляв активист.

³⁷⁰ Декларация на принципите, целите и средствата на ФАБ. Достъпна на адрес: <http://anarchy.bg/?p=98>

³⁷¹ Златков, А. (2012), Що е анархизъм и има ли бъдеще у нас? Блог на Ангел Златков, 30.08.2012 г., <http://angelzlatkov.com/?p=524>

периализма, национализма, шовинизма и расизма³⁷². Анархистката реторика е революционна, но подобно на анархистите в други посткомунистически европейски държави, българските анархисти „не прегръщат тероризма“³⁷³. Програмата им включва действия в знак на солидарност с работниците в страната и в чужбина.

На трето място, корените на **новото ляво** и на **зелените** могат да се търсят в идеите на политическите движения „ново ляво“ от края на 1960-те, като например защитата на околната среда, правата на мигрантите и търсещите убежище, феминизма и други, които не са белязани с насилие колкото комунистическия и вдъхновения от анархизма ляв екстремизъм на 20-ти век³⁷⁴. За разлика от разгледаните по-горе две групи, новото ляво си служи по-скоро с реформистка, отколкото с революционна реторика. Представителите на това движение се стремят към постигане на социална промяна чрез просвета и участие в известна степен в демократичната система. Затова са радикални в исканията си, но не в заявените от тях средства. Също така подходът на новите леви е неавторитарен и не се гради около конкретен враг. Те вярват, че политическият модел трябва да се смени, едва когато обществото е готово³⁷⁵. Целите им са постигане на истинско социално равенство без повторение на грешките на левицата от миналото и затова се дистанцират от консервативната и тоталитарна същност на бившия комунистически режим³⁷⁶.

И на последно място, **зелените** са разделени в отношението си към икономическата политика на леви³⁷⁷ и неолиберали десноцентристи³⁷⁸, но са единни в подкрепата си за демократичния процес и върховенството на закона в политиките за околната среда, считани за решаващи за защитата на обществения интерес от корпоративните интереси³⁷⁹. Макар засега да е фрагментирана³⁸⁰, природозащитната кауза се радва на сериозна обществена подкрепа, която се изразява в редовни протести с голям брой участници срещу (незаконни) строителни и инфраструктурни проекти, причиняващи сериозни щети на околната среда³⁸¹. Въпреки че в днешно време зеленото движение в България е повлияно от западни екологични движения, то не е толкова радикално в средствата си, както някои съвременни зелени движения на Запад³⁸². И накрая, трябва да

³⁷² Пак там.

³⁷³ Mareš (2007), с. 302.

³⁷⁴ Пак там, с. 307-309.

³⁷⁵ Какво е Солидарна България?, Официална страница на „Солидарна България“, 28.03.2012 г., <http://solidbul.eu/?p=15>; Йорданова, Л. (2013), Новите леви. в. Капитал, 01.03.2013 г.

³⁷⁶ Нови леви перспективи: равенство и ляво след 1989 г. Интернет страница на Нови леви перспективи, 17.01.2012 г., <http://novilevi.org/manifesto>; Социален център „Хаспек“/„За нас“, <http://xaspel.net/about/>

³⁷⁷ Интернет страница на Зелената партия на адрес: <http://www.greenparty.bg/>

³⁷⁸ Интернет страница на Зелените на адрес: <http://izbori.zelenite.bg/>

³⁷⁹ Кръстанова, Р. (2012), *Зеленото движение и зелените партии в България: между интеграция в системата и системна промяна*. София: Friedrich Ebert Stiftung, с. 4.

³⁸⁰ Интервю с крайноляв екоактивист, проведено на 21.05.2015 г.

³⁸¹ Кръстанова (2012), с. 18-24.

³⁸² Интервю с крайноляв екоактивист.

се отбележи, че много природозащитници и екоактивисти не се определят като леви, а по-скоро като антиглобалисти и антикапиталисти³⁸³.

2.3. Организационни структури и действащи лица

В този раздел са представени политическите партии и извънпарламентарните актьори в лявото политическо пространство с цел да се опише контекстът за потенциална лява радикализация в България.

Политически партии

След края на комунистическия режим в България през 1989 г., Българската комунистическа партия в голяма степен губи своята легитимност и приема демократична социалистическа позиция под името Българска социалистическа партия (БСП)³⁸⁴. Партията традиционно доминира лявото политическо пространство, въпреки че постепенно се компрометира като лява сила и трайно губи гласове³⁸⁵. Според интервюираните³⁸⁶ и според други партии в ляво, политиките на БСП не са леви³⁸⁷, а партията продължава да е политически и социално консервативна³⁸⁸ и е овладяна от частни икономически интереси³⁸⁹. Заради продължаващата загуба на електорална подкрепа и влиянието на набиращите популярност крайнолява партия СИРИЗА и радикално лява партия „Подemos“ („Ние можем“), новото ръководство на БСП обявява, че се „радикализира“ и скъсва с неолибералните политики³⁹⁰. Останалите леви партии или са в коалиция с БСП³⁹¹ заедно с някои русофилски организации като Българския антифашистки съюз³⁹², или са напуснали партията като лявоцентристката партия „Алтернатива за българско възраждане“³⁹³, която понастоящем участва в управлението с 4,15 % от вота³⁹⁴.

³⁸³ Пак там; Кръстанова (2012).

³⁸⁴ March (2011), с. 1858.

³⁸⁵ Занкина, Е. (2014), Лявото и дясното в Източна Европа, в. Култура, 30.01.2014 г.

³⁸⁶ Интервюта с крайноляв екоактивист и бивш крайноляв активист.

³⁸⁷ Зайкова, Д. (2015), Крайно леви с план за нова икономическа политика на България. В: news.bg, 15.02.2015 г.

³⁸⁸ Тодоров, А. (2013), Каква левица?, 23.07.2013 г., <http://solidbul.eu/?p=1640>

³⁸⁹ Пак там; Цеков, Н. (2013), Леви, десни, да вървим напред! В: Deutsche Welle, България, 30.10.2013 г.

³⁹⁰ Горанова, Г. (2015), БСП тръгва с радикални леви послания към местните избори, в. Сега, бр. 5251 (77) 06.04.2015 г.; Атанас Мерджанов, БСП скъсва с неолибералния модел и започва радикализация, в. Гласове, 04.06.2015 г.

³⁹¹ Дамянов, Д. (2014), „БСП – лява България“ се разширява с 5 партии и 11 граждански движения. В: novavarna.net, 17.08.2014 г.

³⁹² Николова, М. (2014), Правят обединение на русофилите в БСП, Национално движение Русофили, 11.07.2014 г. <http://bit.ly/1DeYIYB>; интернет страница на Български антифашистки съюз: www.bas-bg.org/

³⁹³ Вж. www.abv-alternativa.bg/mission.html

³⁹⁴ Централна избирателна комисия (2014), Резултати от избори за народни представители 05.10.2014 г. за страната. Достъпни в интернет на адрес: <http://results.cik.bg/pi2014/rezultati/>

Оценките сочат, че с изключение на лявоцентристките гласове, крайнолевите партии събират понастоящем приблизително 4 % от вота³⁹⁵. Комунистическите и зелените партии са маргинални и разделени. Една от тях има представители в сегашното Народно събрание. Комунистическите политически формации са многобройни и включват марксистки, троцкистки и сталинистки политически формации, претендиращи да са пълноправни наследници на бившата Българска комунистическа партия. Членовете им са предимно възрастни хора, изпитващи носталгия по отминалото време на социализма в България³⁹⁶. Както бе посочено по-горе, редица гласоподаватели на комунистическото ляво припознават и партия „Атака“ за представител на техните възгледи³⁹⁷. Двете основни зелени политически партии в България са разделени в отношението си към икономическата политика. От една страна, по-старата Зелена партия, изградена върху основите на създаденото през 1989 г. Независимо сдружение „Екогласност“ има лява програма³⁹⁸, но до голяма степен е компрометирана като представител на зеленото движение³⁹⁹. От друга страна, партия „Зелените“, създадена през 2008 г. като обединение на по-нови протестни граждански движения, се счита за по-автентично представителна⁴⁰⁰ и изразява предпочитания към икономическия неолиберализъм⁴⁰¹. И на последно място, най-тясно свързана с новото ляво и с някои от зелените гласоподаватели е партия „Българската левица“, която на последните парламентарни избори образува коалиция със Зелената партия и печели 0,21 % от гласовете⁴⁰².

Успехът на партия СИРИЗА в Гърция и донякъде на „Подemos“ в Испания оказва влияние върху лявото в България. Както бе посочено по-горе, БСП преориентира реториката си наляво⁴⁰³, а няколко партии заявяват намерението си да сформират „българска СИРИЗА“ като автентично лява алтернатива на БСП, обединявайки гласовете на по-малките леви партии на местните избори през есента на 2015 г.⁴⁰⁴

³⁹⁵ Зайкова (2015).

³⁹⁶ Тодоров (2013); интервю с бивш крайноляв активист; политологът Първан Симеонов, цитиран в Цеков (2013).

³⁹⁷ Интервю с бивш крайноляв активист.

³⁹⁸ Интернет страница на Зелената партия на адрес: <http://www.greenparty.bg/>

³⁹⁹ Кръстановна (2012), с. 35.

⁴⁰⁰ Пак там.

⁴⁰¹ Интернет страница на Зелените на адрес: <http://izbori.zelenite.bg/>

⁴⁰² Централна изборителна комисия (2014), Резултати от избори за народни представители 05.10.2014 г. за страната, достъпни в интернет на адрес: <http://results.cik.bg/pi2014/rezultati/>

⁴⁰³ *ClubZ.bg*, Михаил Мирчев: БСП или става СИРИЗА, или умира, 07.02.2015 г.

⁴⁰⁴ Колев, Н. (2015), Ново ляво движение иска 10 пъти по-ниска субсидия за партиите, в: *Сега*, бр. 5251 (77) 06.04.2015 г.; Павлов, Ст., Ражда се нов ляв проект в България. В: *БНР*, 07.04.2015 г.; *Българската левица* (2014), Създава се Съюз на радикалната левица в България, 23.11.2014 г. www.levicata.org/bg/news/view/78/syzdava_se_syuz_na_radikalnata_levica_v_bylgarija/; *Ruse.topnovini.bg*, БЛ гони успеха на „Сириза“ с обединение на радикалната левица у нас, 30.01.2015 г.; *Ruse.topnovini.bg*, „Българската левица“ иницира създаването на Съюз на радикалната левица в България, 09.01.2015 г.

Извънпарламентарни актьори

Сред непредставените в парламента крайнолеви актьори са редица комунистически, анархистки, нови леви и зелени младежки групировки и движения, повечето от които нямат съдебна регистрация като политически организации. На този етап и революционно, и реформистки настроените групировки не излъчват кандидати за обществени длъжности и не участват в партийно-политическата изборителна система. Вместо това те имат за цел да предлагат и популяризират алтернативни политически модели и форми на обществена самоорганизация и да мобилизират поддръжници посредством извънпарламентарна, а в някои случаи и непартийна политическа ангажираност. Интервюираните държавни служители определят като леви радикали само анархистите и комунистите, но признават, че понастоящем те не са заплаха за националната сигурност предвид ниския брой последователи и ограничената им дейност⁴⁰⁵. В България няма леви радикални групировки, забранени от държавата или обект на наказателно разследване и преследване като терористични организации.

В близкото минало **комунистическото ляво** се подкрепя почти изцяло от по-възрастните граждани, като например русофилския Български антифашистки съюз⁴⁰⁶. В днешно време обаче съществуват по-силни младежки организации⁴⁰⁷, сред които еднотемни (single-issue) младежки групи за студентски и ученически права⁴⁰⁸, за работнически права, марксистко-ленинистки, про-руски, антифашистки и антизападни групи. Най-важните от тях, посочени от респондентите, са софийското Движение за съпротива „23 септември“, активно по-специално в Софийския университет⁴⁰⁹ и пловдивското комунистическо движение „Че Гевара“ – България⁴¹⁰. Движението „Че Гевара“ по-специално е правило опити за влизане в парламента. През 2011 г. движението сформира коалиция „Радикална левица на България“ с малката партия „Съюз на комунистите в България“⁴¹¹, с която по-късно се присъединяват към коалиция „БСП лява България“⁴¹². Според официална информация, членският състав и на двете организации е около 10 души⁴¹³. В същото време според оценки на интервюираните, броят им е нараснал от шепа хора преди няколко години до около 40 активни членове сега само в столицата, като се наблюдава и засилена дейност и в другите по-големи градове⁴¹⁴. Интервюираните активисти

⁴⁰⁵ Интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи, проведено на 24 юни 2015 г.

⁴⁰⁶ Вж. www.bas-bg.org/

⁴⁰⁷ Интервю с представител на неформална либертарианска група, проведено на 22 май 2015 г.

⁴⁰⁸ Студентско-ученическо движение за обществено и достъпно образование „Призив за образование“, интернет страница на адрес: <http://priziv.org/>

⁴⁰⁹ Интервю с представител на неформална либертарианска група.

⁴¹⁰ Вж. <http://septemvri23.com/> и <http://actionredbg.blogspot.bg/>

⁴¹¹ Радикална левица на България на адрес в интернет: <http://bit.ly/1LDe1Mb>

⁴¹² Вж. Решение на ЦИК от 20 август 2014 г. относно регистрация на коалиция „БСП лява България“ за участие в изборите за народни представители на 5 октомври 2014 г. на адрес в интернет: <https://www.cik.bg/reshenie/?no=746&date=20.08.2014>

⁴¹³ Интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи.

⁴¹⁴ Интервю с представител на неформална либертарианска група; интервю с бивш крайноляв активист.

съобщават, че броят на членовете продължава да расте⁴¹⁵, въпреки че тази информация не е потвърдена от официални източници.

Анархисткото движение понастоящем е слабо⁴¹⁶. Федерацията на анархистите в България е възстановена през 1990 г. след насилственото ѝ разпускане от бившия тоталитарен режим⁴¹⁷. Въпреки присъствието на известни анархистки движения, прибягващи до насилие, в политическия живот на страната от началото на 20-ти век⁴¹⁸, традицията в голяма степен е прекъсната. Анархистите в България най-често са или възрастни хора над 80-годишна възраст, или младежи⁴¹⁹. Автономната либертарианска („безвластническа“) група „АнархоСъпротива“ се разпада⁴²⁰. Според официални източници, намаляващият брой членове на анархистките организации се дължи на емиграцията на активисти в Гърция⁴²¹. Анархистите имат подкрепа най-вече в по-големите градове и силно лоби сред гръцките студенти⁴²².

На първо място членовете на групи от **новото ляво** организират критични дискусии по теми от обществена значимост и обмен на знания в организирани прояви, в интернет и чрез издателска дейност, а мнозина имат и принос в академични дебати⁴²³. На второ място, те административат няколко социални центрове, като например „Хаспел“ и „Аделанте“ в София, чиято работа е основана на принципите на солидарността, самоуправлението и пряката демокрация⁴²⁴. Целта им е да стимулират критично политическо мислене и да популяризират прогресивната политическа мисъл, като едновременно с това прилагат идеите на практика и предлагат алтернативни решения, които да „растат, множат и формират гръбнака на едно ново общество“⁴²⁵. Към тази категория може да се прибави и неправителствената организация и неформална дискуссионна група сдружение „Солидарна България“. Макар че основната му цел не е да участва в сегашната партийна система, сдружението понякога си сътрудничи с партия „Българската левица“.

В исторически план природозащитната традиция в България съществува от края на 19-ти век⁴²⁶. Екологичното протестно сдружение „Екогласност“ поставя основите на организираното гражданско общество и демократичните движе-

⁴¹⁵ Пак там.

⁴¹⁶ Пак там; вж. също и: 90 години от смъртта на Георги Шейтанов. История на анархизма в България. БНТ, 18.05.2015 г. Предаването е достъпно в интернет на адрес: <http://bnt.bg/predavaniya/istoriya-bg>

⁴¹⁷ Златков (2012).

⁴¹⁸ „Атентатът в църквата „Света Неделя“. В: *Официален сайт на Крум Благов*, www.krumblogov.com/fifty/1.php; Ангелов, Ал. и В. Николов. (2006), Анархизъмът в България и по света в началото на XXI век, 31.12.2006 г., <http://anarchy.bg/?p=208>

⁴¹⁹ Интервю с активист на Федерацията на анархистите в България.

⁴²⁰ Вж. <http://aresistance.net/>

⁴²¹ Интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи.

⁴²² Пак там.

⁴²³ Вж. <http://novilevi.org/>

⁴²⁴ Вж. <http://xaspel.net/> и <http://sc-adelante.org/>

⁴²⁵ Petkova (2015).

⁴²⁶ Български туристически съюз, www.btsbg.org/informacij-za-bts/64-istoriq.html

ния, като организира първите (мирни) протести срещу тоталитарния режим в България и престъпленията му спрямо околната среда през 1987 – 1989 г., малко преди края на режима⁴²⁷. В действителност „Екогласност“ става първата политическа партия по време на тоталитарния режим, явяваща се алтернатива на Българската комунистическа партия⁴²⁸. Понастоящем **зеленото ляво** не е централизирано и има множество местни природозащитни групи, много от които не се самоопределят непременно като принадлежащи към политическото ляво или дясно, а като непартийни граждански инициативи⁴²⁹. Зеленият дневен ред е представен и от редица неправителствени организации⁴³⁰, на които се гледа като на защитници на обществения интерес срещу корумпирани елити и демократичния дефицит⁴³¹.

Каналите, използвани от левите актьори за разпространение на техните идеи, включват публични изявления, протести, окупации, печатни издания, дебати и социални центрове, страници в интернет, блогове и социалните медии. Прегледаните източници на горепосочените актьори и организации не съдържат подбуждане към насилие. Обезпокоително явление обаче е публикуването на статии, съдържащи пропаганда или конспиративни теории, представяни и приемани като новини. Според едно от интервюираните лица, явлението бележи непрекъснато разрастване през последните години⁴³². Рекрутирането се извършва през интернет и социалните мрежи и медии, а все по-често и на организирани прояви и акции⁴³³. Респондентите посочват също, че младежите са изложени на радикално леви идеи в университетите, вкъщи, на протести и посредством музиката⁴³⁴.

По отношение на международното сътрудничество, комунистическите групировки са свързани с организации със сходни убеждения в Турция, включително с терористичната Революционна народна партия и фронт за освобождение (ДНКР-С), в Русия и в Украйна. Сътрудничеството се изразява в демонстриране на публична подкрепа в интернет и по време на демонстрации, обмен на материали, организиране и участие в съвместни публични прояви⁴³⁵. Членове на Федерацията на анархистите в България поддържат контакти с

⁴²⁷ Jancar-Webster, B. (1995), Eastern Europe: Environmental Problems. In: Paehlke, R. C. (1995) *Conservation and Environmentalism: An Encyclopedia*. London: Routledge, 187-192, с. 188; Parkin, S. (1995), Green' Parties. In: Paehlke, R. (1995) *Conservation and Environmentalism: An Encyclopedia*. London: Routledge, 317-321, с. 318; Кръстанова, Р. (2012), Зеленото движение и зелените партии в България. София: Фондация Фридрих Еберт, с. 36-37.

⁴²⁸ Sofia Embassy to U.S. Secretary of State (1989), Ecoglasnost Officially Registered as Legal Organisation, Cold War International History Project Documents and Papers, CWIHP, 12.12.1989. Документът е достъпен в интернет на адрес: <https://chnm.gmu.edu/1989/items/show/235>

⁴²⁹ Интервю с крайноляв активист и природозащитник; Кръстанова (2012), с. 24.

⁴³⁰ Вж. раздел „Членове“ в сайта: Коалиция „За да остане природа в България“, <http://forthenature.org/members>

⁴³¹ Стоилова, Р. и Ф. Биери (2010), Опазване на природата: Стратифицираното обществено мнение. В: *Социологически проблеми* 3:4, с. 225-249.

⁴³² Интервю с представител на неформална либертарианска група.

⁴³³ Пак там.

⁴³⁴ Пак там; интервю с бивш крайноляв активист.

⁴³⁵ Парламентарен контрол 30.03.2012 г., <http://press.mvr.bg/NR/rdonlyres/A4C8D988-4EE9-4DEF-B3FB-BEF7032B8A7A/0/20120330.doc>

организации със сходна идеология основно от Гърция, Румъния и Сърбия, като осъществяват предимно обмен на агитационни материали, организират се и участват в съвместни мероприятия⁴³⁶. По официална информация крадено българско оръжие е било продадено на гръцки анархистки организации⁴³⁷. Представители на новото ляво поддържат контакти с прогресивни леви организации от други европейски страни⁴³⁸ и редовно канят чуждестранни лектори в България⁴³⁹.

2.4. Прояви и действия

Въпреки революционната реторика и идеи на някои крайнолеви групировки, репертоарът на действия на радикалното ляво в България не предполага насилие. Дейността на крайнолевите групи се основава на убеждението, че политическият модел трябва да се смени, но само когато левите идеи са спечелили популярност и обществото е готово. Затова понастоящем дейността им е насочена към политическа просвета и популяризиране на левите идеи⁴⁴⁰. За участие на членове на леви групировки в насилствени действия се съобщава единствено във връзка със сблъсъци и нападения от страна на десни групировки⁴⁴¹. Това обаче е потенциално важно, тъй като изследванията сочат, че сблъсъците с полицията или между десни и леви радикали могат да играят ролята на катализатор за „лица, които подкрепят пасивно радикален светоглед, да започнат да прибегват до насилие“⁴⁴². Въпреки това на практика никой от интервюираните не счита, че в момента в България са възможни насилствени нападения. Официални източници също не считат, че на територията на България съществуват заплахи от насилие от страна на крайнолеви организации⁴⁴³.

Според официална информация, активността на крайнолевите организации е сведена до разпространението на пропагандни материали и участие в публични прояви с ограничен брой участници⁴⁴⁴. Най-мощната международна проява, организирана от крайнолеви групи, е лагерът „Без граници“ (No Border Camp) на българо-турската граница през 2011 г., посветен на човешките права и свободното движение на хора⁴⁴⁵. Левият репертоар от действия включва демонстрации и протести⁴⁴⁶, графити, пропаганда в интер-

⁴³⁶ Пак там.

⁴³⁷ Интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи.

⁴³⁸ Вж. <http://novilevi.org/links>

⁴³⁹ Пак там.

⁴⁴⁰ Вж. www.septemvri23.com

⁴⁴¹ Интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи; интервю с представител на неформална либертарианска група.

⁴⁴² Caiani, M., D. della Porta, and C. Wagemann, (2012), *Mobilizing on the Extreme Right: Germany, Italy, and the United States*, Oxford: Oxford University Press. с. 17-18.

⁴⁴³ Интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи.

⁴⁴⁴ Парламентарен контрол 30.03.2012 г., <http://press.mvr.bg/NR/rdonlyres/A4C8D988-4EE9-4DEF-B3FB-BEF7032B8A7A/0/20120330.doc>; интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи.

⁴⁴⁵ Интервю с представител на правоприлагащите и разузнавателните органи.

⁴⁴⁶ Например в защита на съветските паметници в София. Вж. www.facebook.com/ChervenataKlika?fref=photo

нет, провеждане на разисквания⁴⁴⁷, издаване на политическа литература и анализи⁴⁴⁸, оповестяване на изявления⁴⁴⁹. Не бе открито съдържание, свързано с насилие, освен препубликуваната в комунистически леви сайтове и социални медии снимка на турски заложник на терористичната Революционна народна партия-фронт за освобождение (ДНКР-С) и снимки на жертви в Украйна. Дебатите и политическата литература се считат за особено важни, тъй като просветата се приема като основно средство за постигане на дългосрочна промяна и за разпространение на леви идеи⁴⁵⁰. Освен това посочените по-горе прояви и действия спомагат за установяване на преки връзки с потенциални поддръжници⁴⁵¹. Наблюдател отбелязва също, че природозащитните групи все по-често си служат с директни действия, като протести, блокади и хепънинги⁴⁵². Респондент посочи участието на депутати от „Атака“ и активисти на други крайни формации като наблюдатели на изборите в Крим⁴⁵³.

Най-често подкрепяните от крайнолевите групи каузи са правата на мигрантите и малцинствата, борбата с расизма, фашизма и неонацизма⁴⁵⁴, солидарност с правата на работниците в България и по света⁴⁵⁵, антивоенни протести (напр. срещу войната в Ирак) и опазването на околната среда⁴⁵⁶. Действията им са провокирани от събития в страната и другаде по света.

2.5. Мерки на институциите и правоприлаците органи

Според интервюираните експерти и активисти по отношение на лявата радикализация властите в България използват преди всичко практики за наблюдение и събиране на разузнавателна информация. Всички са на мнение, че крайнолевите активисти имат досиета в ДАНС и Министерството на външните работи. Интервюираните съобщават също за използване на оперативни способности като подслушване и внедряване на служители под прикритие⁴⁵⁷. Според официални източници, ДАНС получава информация от събрани раз-

⁴⁴⁷ Интервю с крайноляв активист и природозащитник; Социален център „Аделанте“, <http://sc-adelante.org/category/activities/page/2/>; Йорданова, Л. (2013), Новите леви. В: Капитал, 01.03.2013 г.; Какво е Солидарна България?, 28.03.2012 г., <http://solidbul.eu/?p=15>

⁴⁴⁸ Вж. например <http://www.anarresbooks.org/>; <http://lib.a-bg.net/>

⁴⁴⁹ Solidbul (2013), Отчет на сдружение „Солидарна България“, 22.10.2013, <http://solidbul.eu/?p=2033>

⁴⁵⁰ Интервю с представител на неформална либертарианска група.

⁴⁵¹ Вж. www.septemvri23.com

⁴⁵² Кръстанова (2012), с. 24.

⁴⁵³ Интервю с представител на неформална либертарианска група.

⁴⁵⁴ Георгиева, Цв. (2011), Комунистически и антифашистки движения се обявиха срещу „Луков марш“. В: *livenews*, 12.02.2011 г.; Начева, М. (2010), Акция срещу расизма ще чисти София от нацистки графити, в. Дневник, 01.07.2010 г.; *Webcafe.bg*, Флашмоб против расизма затвори „Попа“, 11.06.2010 г.

⁴⁵⁵ Автономен работнически синдикат: Апел за интернационална солидарност с работниците от фабрика ДИТА, Тузла, Босна и Херцеговина, 21.04.2015 г., <http://bit.ly/1TTKbWv>; *Bezlogo.com*: Работници от ВМЗ – не се предавайте!, 16.01.2013 г.

⁴⁵⁶ Кръстанова (2012), с. 18-24.

⁴⁵⁷ Пак там.

узнавателни данни, сигнали на граждани и в известна степен от следенето на трафика в интернет, макар последното да се счита за ненадежден източник на информация⁴⁵⁸.

Както бе съобщено в интервютата, вземаните репресивни мерки по отношение на крайнолеви групи и активисти включват използване на платени крайнодесни групи за всяване страх и създаване на проблеми по време на леви акции⁴⁵⁹. Освен това случаите на насилие срещу леви активисти от страна на крайнодесни радикали не се разследват и не се преследват по наказателен ред⁴⁶⁰. Известен е само един случай на образувано досъдебно производство и започнато разследване срещу 20-годишна млада жена от Добрич, задържана и обвинена в „проповядване на фашистка или друга антидемократична идеология“. През 2004 г. тя е уличена в разлепване на листовки и плакати с анархистично съдържание⁴⁶¹. Според съобщения в медиите, домът ѝ е обискиран, а тя е арестувана и разпитвана в полицията. Твърди се също, че по всяка вероятност телефонът и електронната ѝ поща се подслушват. Установената от изследването основна слабост на отговора на институциите е липсата на превантивни мерки за справяне с първопричините на лявата радикализация. Това може да бъде обяснено донякъде с факта, че държавните служители не възприемат крайнолевите групировки като представляващи съществена заплаха⁴⁶².

3. ПРИЧИНИ И МОТИВАЦИИ: ДОПРИНАСЯЩИ ФАКТОРИ ЗА ДЯСНА И ЛЯВА РАДИКАЛИЗАЦИЯ

Първопричините и мотивациите за дясна и лява радикализация донякъде се припокриват. За представянето им е използван модел на анализ на три равнища (макро-, мезо- и микро-), чиято цел е да представи цялостна картина на факторите за политическа радикализация⁴⁶³. Многостепенният анализ се използва и защото ударението се поставя върху радикализацията на групово и организационно равнище, а не върху факторите в индивидуалните процеси на радикализация като групов натиск (peer pressure), групова лоялност (group loyalty) и лични взаимоотношения, които настоящото изследване не разглежда⁴⁶⁴.

⁴⁵⁸ Интервю с представител на правопривагащите и разузнавателните органи.

⁴⁵⁹ Интервю с представител на неформална либертарианска група.

⁴⁶⁰ Георгиева, Цв. (2011), Комунистически и антифашистки движения се обявиха срещу „Луков марш“. В: *livenews*, 12.02.2011 г; Старидолска, Ел. (2010), На ръба. Фашисти срещу комунисти, расисти срещу роми – агресията в обществото търси алиби, в. *Капитал*, 11.06.2010 г.

⁴⁶¹ Кодинова, Ел. (2004), Как 20-годишно момиче стана обществен враг номер 1, в. *Новинар*, 29.07.2004 г.

⁴⁶² Интервю с представител на правопривагащите и разузнавателните органи.

⁴⁶³ Schmid, A. (2013) *Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review. ICCT Research Paper*, March 2013, с. 4.

⁴⁶⁴ Della Porta, D. and G. LaFree. (2012) Guest Editorial: Processes of Radicalization and De-Radicalization. In: *International Journal of Conflict and Violence* 6:1, 2012, с. 7.

3.1. Макроравнище

Макроравнището на анализ се отнася до процесите на развитие в национален и международен план, радикализацията на общественото мнение или липсата на социално-икономически възможности⁴⁶⁵. Основните общи фактори за лява и дясна радикализация, идентифицирани в настоящото изследване, са: 1) липса на социално-икономически възможности, 2) разочарование от представителната демокрация и партийната политика, 3) геополитическа поляризация.

Респондентите идентифицираха маргинализацията, бедността и растящите неравенства като основна причина за политическата радикализация. В действителност протестите през зимата на 2013 г. срещу последиците от финансовата криза, растящите цени на електроенергията, нарастващата безработица и ширещата се корупция, придружени с крайни актове на самозапалване, демонстрираха мащаба на масовия гняв и отчаяние⁴⁶⁶. Изследвания на радикализацията в Европа в миналото също показват, че един от факторите за радикализация е „широко разпространено усещане за несправедливост, изолация и унижение (действително или самовнушено) сред общностите, които терористите твърдят, че представляват“⁴⁶⁷. Интервюираните посочват и липсата на професионални и социални възможности като основна причина младите хора да търсят алтернативи и решения за проблемите си, които някои откриват в радикални политически идеи⁴⁶⁸.

Втори фактор, идентифициран от изследването, е разочарование от политическата система, основана на представителна демокрация и партийна политика⁴⁶⁹. Липсата на политически канали за осъществяване на промяна е възможен фактор за политическа радикализация в България⁴⁷⁰. Това е важно, тъй като най-често посочваният фактор, както за десен, така и за ляв екстремизъм в Европа, е „усещането за безсилие да се извършат желаните промени в политиката“⁴⁷¹. В 25-50 % от изследваните случаи на ляв екстремизъм и 50-75 % от тези на десен непосредствен фактор е (усещането за) липса на политическо влияние⁴⁷². И двете склонни към насилие групи вероятно са били и политически ангажирани в миналото и прибегват към насилие заради усещането си за безсилие да променят статуквото⁴⁷³.

⁴⁶⁵ Schmid (2013), с. 4.

⁴⁶⁶ Andreev, A. (2013), Bulgarians turn to right and left-wing parties. *Deutsche Welle*, 25.04.2013.

⁴⁶⁷ European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation (2008), p. 17.

⁴⁶⁸ Интервю с представител на либертарианска неформална група; интервю с крайноляв активист и природозащитник; интервю с бивш крайноляв активист.

⁴⁶⁹ Василева, Св. (2015), Проф. Антоний Тодоров: Няма демокрация при дълбока, масова и трайна бедност. Блогът на chara, 26.02.2015 г. Достъпен на: <http://chara.blog.bg/politika/2015/02/26/prof-antonii-todorov-niama-demokracia-pri-dylboka-masova-i-1341508>

⁴⁷⁰ Интервю с крайноляв активист и природозащитник.

⁴⁷¹ RAND Europe (2011), Synthesis report on the results from work package 2: inventory of the factors of radicalization and counterterrorism interventions. Seventh Framework Programme. SAFIRE project: Scientific Approach to Finding Indicators and Responses to Radicalisation. с. 11-12.

⁴⁷² Пак там, с. 11.

⁴⁷³ Пак там, с. 8.

Както отбелязват политолозите, в България съществува усещане, че, независимо какво говорят, политиките от левията прилагат десни политики и обратно⁴⁷⁴. От това следва, че гласоподавателите нямат алтернатива за парламентарна представителност на своите убеждения⁴⁷⁵ и изпитват недоверие към идеята, че социална промяна може да се постигне посредством съществуващия демократичен процес⁴⁷⁶. Това донякъде се потвърждава от постоянно намаляващата избирателна активност в последните години. Посочените по-рано ниски равнища на избирателна подкрепа за радикалните леви и („автентичните“) десни партии, като се имат предвид високите равнища на обществена подкрепа за идеите им, могат да се разглеждат като доказателство за това. Освен това посочените по-рано слаби резултати на левите партии предполагат, че в лявото пространство съществува много политическа енергия, която не е канализирана през сегашната демократична система.

Въпреки това, макар че увеличаваща се част от електората отказва да гласува, друга значителна част се обръща към популистки партии, предлагащи бързи решения (например Националното движение за стабилност и възход, ГЕРБ, „Атака“)⁴⁷⁷. Това може да е едно от обясненията защо някои от разочарованите леви избиратели са пренасочили гласа си към „Атака“. Според експертите в България всъщност има огромно пространство за опортюнизъм и популизъм заради липсата на стабилна политико-партийна сцена. В тези условия партии едновременно начело с харизматични лидери са обичайно явление⁴⁷⁸. Този краткосрочен популизъм обаче вдига рязко очакванията на електората към управляващите за бързи и забележими промени и в крайна сметка води до все по-изнервени избиратели, които нямат търпение и искат все по-явни и бързи резултати⁴⁷⁹.

Ниските нива на доверие в парламента, политическите партии и представителните институции, в съчетание с разочарованието от неслучилите се положителни промени, очаквани от прехода към демокрация след 1989 г., може да са довели някои до извода, че демокрацията не е работещ модел за България⁴⁸⁰. Това е особено обезпокоително в страна с кратък опит в демокрацията и до неотдавна с тоталитарно управление. В България съществува особено силна връзка между авторитаризма и крайнолявата идеология, по-специално комунизма и антикапитализма⁴⁸¹. Освен това комунистическото ляво и крайно дясното в България, особено „Атака“, са обединени от склонността си към авторитаризъм и носталгия по силната ръка на държавата и загубената социална

⁴⁷⁴ Интервю с крайноляв активист и природозащитник; Василева (2015).

⁴⁷⁵ Попиванов, Б. (2013), Имат ли смисъл лявото и дясното в Европа и България? В: *zaman.bg*, 07.01.2013 г.

⁴⁷⁶ Krasteva (2013).

⁴⁷⁷ Пак там.

⁴⁷⁸ Занкина (2014).

⁴⁷⁹ Пак там.

⁴⁸⁰ Krasteva (2013); Бечев, Д. (2013), Дясното и лявото в протестите. В: *kultura.bg*, 14.10.2013 г.

⁴⁸¹ De Regt, S., D. Mortelmans and T. Smits, (2011), Left-wing authoritarianism is not a myth, but a worrisome reality. Evidence from 13 Eastern European countries. In: *Communist and Post-Communist Studies* 44:4 (2011): 299-308, с. 303-305.

справедливост и социални привилегии⁴⁸². И на последно място, смята се, че авторитаризмът засилва положителния имидж конкретно на комунистическия режим и на антидемократичните идеологии като цяло⁴⁸³.

Връзката между доверието в демокрацията и политическата радикализация е особено важна, тъй като отхвърлянето на насилието като средство за постигане и упражняване на властта е характерно за демократичния метод, основан вместо това на вземане на решения посредством дебат и консенсус⁴⁸⁴. Докато умерените леви и умерените десни са демократи и привърженици на постепенния подход, градуалисти, левият и десният екстремизъм са единни в отхвърлянето на демокрацията⁴⁸⁵. Както показва историята, недемократичните и неградуалистичните стратегии е по-вероятно да оправдават използването на насилие за постигане на политически цели⁴⁸⁶.

На трето място, войната в Украйна и в известна степен тази в Палестина доведоха до образуване на вражески лагери и до радикализация на черно-белите проруски и антизападни сантименти от времето на Студената война, особено срещу американската хегемония. Според някои източници, наличието на руско финансиране за крайнолеви и крайнодесни партии изглежда допринася за това развитие⁴⁸⁷. Предишни изследвания също показват, че е възможна индиректна връзка между политическата радикализация и международната система⁴⁸⁸. В действителност 22 % от българите казват, че биха гласували за присъединяване към Евразийския съюз, докато 40 % подкрепят членството в ЕС⁴⁸⁹. Макар и считани за ляво явление, тези процеси засягат и лявото, и дясното в България. Лявото – в сегашните си исторически ангажирани с Русия комунистически форми, а дясното – чрез „Атака“, която след 2007 г. изненадващо префокусира реториката си от антимащинствена към проруска.

3.2. Мезоравнище

Мезоравнището се отнася до социалната среда на дадено лице, която може да допринася за радикализация⁴⁹⁰. На това равнище семейната и образователната среда могат да играят важна роля в процесите на радикализация. От една страна, липсата на здрава семейна среда прави младежите по-лесно манипулируеми и склонни да търсят подкрепа в членството си в радикални

⁴⁸² Хинкова, С., Електоратът на Атака. НБУ, <http://bgsociety.nbu.bg/data/00003.pdf>

⁴⁸³ De Regt, S., D. Mortelmans and T. Smits (2011), с. 303-305.

⁴⁸⁴ Bobbio (1996), с. 94.

⁴⁸⁵ Пак там, pp. 21-22.

⁴⁸⁶ Пак там.

⁴⁸⁷ Папакочев, Г. (2015), Иван Кръстев: Агресивен изолационизъм и мощна пропаганда: Русия днес. В: *vesti.bg*, 12.05.2015 г.

⁴⁸⁸ Lia, B. and K. Skjølberg (2005) *Causes of Terrorism: An Expanded and Updated Review of the Literature*, Kjeller: Forsvarets Forskningsinstitut, с. 50-52.

⁴⁸⁹ Braw, E. (2015), Putin Seeks to Influence Radical Parties in Bid to Destabilise Europe. In: *Newsweek*, 09.01.2015.

⁴⁹⁰ Schmid (2013), с. 4.

политически групировки⁴⁹¹. От друга страна, училищното образование не развива критично мислене по отношение на съдържанието и източниците на получаваната информация, което прави младежите по-податливи на влияние и склонни да се доверяват на харизматични лидери или на пропагандата, на която попадат в традиционните и социалните медии⁴⁹². Изследванията установяват, че по-младите поколения все по-често търсят отговори в интернет търсачки и сайтове, като заобикалят информацията от независими източници или трети страни⁴⁹³.

Освен това уроците по история са малко на брой и са скучни и отблъскващи за подрастващите, което допринася за неправилно разбиране на историческите процеси и склонност младежите да се поддават на манипулации⁴⁹⁴. Деветдесет и четири процента от младите хора във възрастовата група от 16 до 30 години се смятат за почти непознати или в малка степен запознати с развитието на България в периода на социализма и тоталитарната държава⁴⁹⁵, а повечето от тях не знаят абсолютно нищо за събития и личности, свързани с тоталитарните режими като цяло⁴⁹⁶. Радикалните десни групировки се възползват от това, като създават и популяризират своя собствена алтернативна история. Въпреки това изследването показва, че хората с анархистки, нови леви и зелени възгледи са добре образовани и млади, и са активни в поголемите градове⁴⁹⁷. Тези констатации са в съответствие с изследвания, които показват, че и по-високото, и по-ниското образователно равнище могат да бъдат допринасящи фактори за лява радикализация⁴⁹⁸. Образователното равнище не бе идентифицирано като фактор по отношение на дясната радикализация. От една страна не са изследвани младите попълнения на скинхед групите. От друга страна в проучванията не е открита корелация между подкрепата за десните идеи и/или партии от страна на възрастните и образователния им статус⁴⁹⁹.

Друго явление, тясно свързано с дясна радикализация водеща до насилие, е училищна среда, в която се фаворизират ролеви модели, проповядващи и прибягващи до насилие. Според един от респондентите, който работи в училище, учениците се възхищават от „лошите момчета“, момчетата ги харесват, а момчетата се стараят да им подражават⁵⁰⁰. Освен това подрастващите харесват нецензурни разговори, намират побоите за героизъм и се възхища-

⁴⁹¹ Интервю с крайноляв активист и природозащитник; интервю с бивш крайноляв активист.

⁴⁹² Интервю с представител на либертарианска неформална група.

⁴⁹³ Пак там.

⁴⁹⁴ Защо не знаят истината за комунизма. Deutsche Welle Bulgaria, 20.09.2013 г.

⁴⁹⁵ Алфа Рисърч (2015) „Преходът: митове и памет, 25 години по-късно“, национално представително проучване на Алфа Рисърч, част от инициативата „25 години свободна България“.

⁴⁹⁶ Стоянова, В. (2013) „Младежите не знаят нищо за комунизма, но го харесват“. в. „Сега“, брой 4796 (219) 20.09.2013.

⁴⁹⁷ Интервю с представител на неформална либертарианска група.

⁴⁹⁸ RAND Europe (2011), с. 11.

⁴⁹⁹ Например в: Рагару, Н. (2010) „Как така АТАКА? Преоформянето на лицата на българския национализъм“. В: *Преплетените времена на настоящето*. София: ИК КХ, 2010.

⁵⁰⁰ Интервю с представител на либертарианска неформална група с опит като учител и с близък поглед върху радикални десни и леви групи.

ват на онези, които съзнателно демонстрират малокултурие и неграмотност. Ходенето на футболни мачове с цел преднамерено предизвикване на сблъсъци с полицията и нападенията над роми се възприемат като възможности за проява на такъв „героизъм“. Както бе посочено по-горе, младежите от домове без здрава семейна среда са по-склонни да следват такива модели за подражание в училище или в квартала.

И на последно място, тъй като членовете на левите партии продължават да са предимно възрастни хора⁵⁰¹, според бивш крайноляв активист някои младежи в комунистическото ляво се посвещават в марксистко-ленинските идеи от по-възрастното поколение комунисти, носители на догматичните и консервативни леви идеи на Българската комунистическа партия⁵⁰². Крайнодесните активисти, напротив, са най-радикални и по-слабо идеологизирани в по-ранна възраст между 14 и 22 години, когато участват в скинхед банди и/или футболни агитки. С времето те улягат, възгледите им стават по-умерени и има малцина крайнодесни активисти, по-възрастни от 32 години⁵⁰³. С времето стават част от така наречените неактивни или латентни поддръжници на радикалното дясно, обсъдени по-горе.

3.3. Микроравнище

Микроравнището се отнася до индивидуалните възприятия и опит, като например усещания за несправедливост, морално възмущение, отчуждение или проблеми с идентичността⁵⁰⁴. В действителност респондентите съобщават за чувство на несправедливост, породено от растящото неравенство и бедност, като първопричина за подкрепата за радикални леви и десни идеи и програми⁵⁰⁵. Заради невъзможността на сегашната система да гарантира справедливост, в това число социална справедливост, хората търсят решения и алтернативи⁵⁰⁶. Подобно на по-ранни изследвания⁵⁰⁷, едно от интервюираните лица посочва, че всеобщата аномия и разпадът на социалните връзки в България, появили се по време на прехода на страната към капитализъм и демокрация, подтикват младежите да търсят общности, където могат да развият чувство за приобщеност и принадлежност⁵⁰⁸. В изследването си за ролята на субкултурата скинхедс при формиране на идентичността сред българските тийнейджъри, Пешева⁵⁰⁹ също идентифицира необходимостта на юношите от принадлежност към определена група, което ги кара да се чувстват значими и специални. Принадлежността към една противоречива субкултура кара младежите да се чувстват видими за останалите, дори ако

⁵⁰¹ Интервю с бивш крайноляв активист.

⁵⁰² Пак там.

⁵⁰³ Интервю с бивш активист на радикална дясна група.

⁵⁰⁴ Schmid (2013), с. 4.

⁵⁰⁵ Интервю с крайноляв активист и природозащитник.

⁵⁰⁶ Интервю с представител на неформална либертарианска група.

⁵⁰⁷ European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation (2008), с. 12-13.

⁵⁰⁸ Интервю с бивш крайноляв активист.

⁵⁰⁹ Пешева, П. (2010), Скинхедс: чувството да си специален и свободен. В: www.seminar-bg.eu, 17.05.2010 г.

това означава да са мразени и критикувани, а това им дава усещане за независимост и свобода⁵¹⁰.

4. ГРУПИ В РИСК ОТ РАДИКАЛИЗАЦИЯ

Според заключенията от проведени изследвания на процесите на радикализация, усилията за изготвяне на профил на потенциално склонните към насилие активисти са безполезни⁵¹¹. Въпреки това могат да се идентифицират някои общи черти на групите в риск от радикализация в България и тъкмо те са представени по-долу. Важно е да се подчертае обаче, че тези характеристики на процесите на радикализация са корелативни, а не непременно причинни фактори.

4.1. Групи в риск от дясна радикализация

За да се навлезе по-дълбоко в мотивите, тласкащи отделни хора в процеса на дясна радикализация, трябва да се отбележи, че склонните към такава радикализация са два доста различни типа хора. Едните са младежи на възраст от 14 до 18 години, които попадат на радикални идеи във времето, когато се формира тяхната личност, а другите са пълнолетни лица, които под влияние на някои от разгледаните по-долу фактори сменят възгледите си.

Младежи

Социалните преходи на юношеството се фокусират върху идентичност, независимост, полови роли, морален кодекс и ценности. Развитието на психичните процеси и на личностните качества дава възможност на младежите да осмислят перспективите на живота си и да създадат определени отношения със социалната си среда⁵¹². Влиянието на радикалните политически идеологии върху непълнолетните в България не е достатъчно изследвано.

За разлика от други привърженици на крайнодясното, за които социалните фактори са от значение, избралите тази субкултура тийнейджъри не са се сблъскали с фактори като **социално неравенство** или безработица по начин, който да ги превърне в мотивация. Вместо това за радикализацията на тази група са особено релевантни посочените по-горе фактори на мезоравнище, свързани с благоприятстваща насилието училищна среда и нездрава семейна среда.

⁵¹⁰ Пак там.

⁵¹¹ RAND Europe (2011), с. 11; European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation. (2008), с. 11.

⁵¹² Мирчева, К. (2007), Психологическа характеристика на непълнолетните правонарушители. В: *Психология журнал*, бр. 34.

„Гневни и разочаровани хора“

Правени са редица изследвания, които са се опитвали да идентифицират мотивациите за така наречения „латентен национализъм“ във връзка с изненадващата електорална подкрепа за „Атака“ през 2005 г. и след това. Кабакчиева⁵¹³ изследва връзката между социалния статус и национализма, като използва хипотезата, че социално обусловената невъзможност за пътуване (финансовият фактор) води до идеологизация и субстанциализация на обитаваното от индивида място. Проучването установява, че такава връзка съществува, но не е толкова непосредствена, колкото се е предполагало по-рано. Въз основа на представително изследване, Кабакчиева заключава, че около 15 % могат да бъдат определени като „патриоти от класически тип“ – хора със сравнително висок статус, с висше образование, с по-високо от средното материално положение, ценящи историята и светините, склонни да защитават национално-патриотична кауза. Сред тях няма поддръжници и избиратели на крайнодесните партии. Друга е групата, която „може да развие агресивни националистически нагласи“⁵¹⁴, основани на омраза към „чуждите“ и „чуждото“. Те са предимно хора с нисък социален статус, възрастни, с ниско образование, с ограничени възможности да пътуват в чужбина, бедни и скептични спрямо членството на България в ЕС, отхвърлящи чужденците. Смята се, че те съставляват около 40 % от населението и са поддръжници предимно на „Атака“ и на Българската социалистическа партия. Сред членовете на тази група обаче Кабакчиева наблюдава силна национална гордост, обвързана повече със семейството и близките отколкото с националната държава поради ниското доверие в политическата система. Счита се, че това „реетнизиране“ на националното е опасен процес, който може да предизвика етнически сблъсъци. Иванова⁵¹⁵ изследва избирателите на „Атака“ конкретно в по-малките градове и села. Констатациите ѝ показват, че мнозинството от тях са средно образовани, работещи и средно заможни. И на последно място, Рагару⁵¹⁶ определя избирателите на „Атака“ като хора, които радикално отричат политическия, социален и морален ред на посткомунизма.

Генов⁵¹⁷ е скептичен за връзката между социалния статус и възхода на националистическия радикализъм. През 2005 г. българското общество по никакъв начин не е в остра икономическа, политическа или културна криза. Затова Генов предполага, че възникването на радикалния национализъм може да е следствие от отпадането на главните причини за продължителната национална криза. Една от тези причини е стратегическата ориентация на България към НАТО и ЕС. Дотогава страната е преминала през политически и икономически кризи и периоди на бавно възстановяване, които обаче не са довели до утвърждаването на нито едно радикално политическо образуване като влиятелен политически фактор. Генов обяснява това с факта, че е липсвала

⁵¹³ Кабакчиева, П. (2008), Социален статус и национализъм. Академична лига на югоизточна Европа, <http://www.seal-sofia.org/bg/projects/completed/FCN/CaseStudies/>

⁵¹⁴ Пак там, с. 32.

⁵¹⁵ Иванова (2007).

⁵¹⁶ Raгарu (2011).

⁵¹⁷ Genov (2010). [<http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/07841.pdf>]

„привлекателна политическа платформа, която да обещава лесен изход от трудната ситуация“⁵¹⁸.

В изследването си на избирателите на „Атака“⁵¹⁹, Иванова посочва три типа мотивации, накарали хората да подкрепят една радикална партия:

Социалният гняв от социалното неравенство между „честните“ хора, които се трудят упорито, за да се препитават, и „богаташите“, които са нечии роднини, съпруги и т.н. В по-малките градове богаташите са познати лица, което поражда ненавист и негодувание срещу тях. Жадуващите за справедливост и възмездие съвсем не са бедни или невежи, а са по-скоро средно заможни предприемчиви хора от средната класа, например собственици на малки хотелчета. Съществува желание за силна държава, която се грижи за всички и поддържа ред. Рагару⁵²⁰ потвърждава тази мотивация, като посочва, че значителна част от избирателите на „Атака“ таят негативни нагласи към посткомунистическия период и се възприемат като негови жертви.

Политическата мотивация е свързана с повсеместните обвинения към сегашната политическа класа, че не се грижи за хората и не оправя нещата със силна ръка.

Националистическата мотивация се основава на страха, че българският етнос „загива“ и други етнически групи, най-вече ромите, го асимилират. В по-малките градове тази мотивация е насочена по-скоро и срещу „външните“, пришълците, отколкото срещу отдавнашните заселници и „старите“ малцинства. Представата е, че „чужденците“ са тук, „за да ни вземат земята“⁵²¹.

Иванова обяснява горните мотивации с два фактора: страх и жажда за възмездие.

4.2. Групи в риск от лява радикализация

За разлика от крайнодесните, крайнолевите актьори не са склонни към насилствени действия. По отношение на идеите комунистическото ляво най-добре отговаря на отличителните черти на екстремистките групи, идентифицирани от Schmid⁵²², заради авторитарната им и антиплуралистична програма, използването на черно-бяла реторика и изразяваната философия от типа „целта оправдава средствата“. Въпреки това, макар идеологията да се определя като „постоянна характеристика в процеса на радикализация“⁵²³, а политическите

⁵¹⁸ Пак там, с. 46.

⁵¹⁹ Иванова (2007).

⁵²⁰ Raгарu (2011).

⁵²¹ Пак там, с. 4.

⁵²² Schmid, A.P. (2011), Glossary and Abbreviations of Terms and Concepts relating to Terrorism and Counter-Terrorism. In: A.P. Schmid (Ed.), *The Routledge Handbook of Terrorism Research*. London: Routledge. с. 630; Midlarsky, M. (2011) *Origins of Political Extremism*, Cambridge University Press. с. 7.

⁵²³ European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation. (2008), с. 14.

убеждения да са свързани с политическите действия⁵²⁴, те в повечето случаи не водят до насилие⁵²⁵. В действителност идеологията не винаги е релевантна в радикализацията, водеща до насилие⁵²⁶ и, което е по-важно, идеологията може да е второстепенна, да се използва като оправдание за агресията⁵²⁷.

Както и в предишни изследвания⁵²⁸, младите мъже бяха идентифицирани като основната група, склонна към лява радикализация. Според интервюираните, потенциалът на по-възрастното поколение за радикални политически действия е подтиснат от репресивните мерки на бившия режим, докато по-младото поколение крие повече потенциал за радикализация. Интервюираните идентифицираха две подгрупи участници в процеса – младежи, възприемани като наивни, които преминават през фаза, и по-възрастни „лидери“, които могат да манипулират и използват младите хора за свои собствени цели⁵²⁹.

⁵²⁴ Neumann, M. (2013), The Escalation of Ethnonationalist Radicalization: Simulating the Effectiveness of Nationalist Ideologies. In: *Social Science Computer Review*. December 27, 2013, с. 873.

⁵²⁵ Della Porta, D. and G. LaFree (2012), Guest Editorial: Processes of Radicalization and De-Radicalization. In: *International Journal of Conflict and Violence* 6:1. с. 7; Borum, R. (2011), Rethinking Radicalisation. In: *Journal of Strategic Security*, 4:4. с. 2.

⁵²⁶ European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation. (2008), с. 14-15.

⁵²⁷ Пак там.

⁵²⁸ Visser, M. et al. (2013), с. 13.

⁵²⁹ Интервю с крайноляв активист и природозащитник; интервю с бивш крайноляв активист.